

Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42

AF TOVE LUND

1.1. INDLEDNING

I 1940 fastlagdes den politik, fagbevægelsen valgte at føre over for den tyske besættelsesmagt. Den valgte politik fastholdtes stort set uændret, i hvert fald indtil regeringsomdannelsen i november 1942, hvor den socialdemokratiske statsminister Vilh. Buhl blev afløst af Erik Scavenius, og hvor den hidtidige formand for De samvirkende Fagforbund (DsF) Laur. Hansen fratrådte denne post for i stedet at overtage posten som socialminister i Scavenius' regering.

2.1. DSFS STILLING TIL FORHANDLINGS- POLITIKKEN

Den 9. april 1940 udsendte den danske regering en note, der blev udgangspunkt for den forhandlingspolitik Danmark førte over for Tyskland indtil 1943¹.

Denne note blev på en måde også udgangspunktet for DsFs politik under besættelsen, idet DsFs målsætning faldt sammen med regeringens i et ønske om at bevare Danmarks uafhængighed². Endvidere ønskede man at bevare de faglige organisationer samt partiet intakte ud fra den overbevisning, at kun den socialdemokratiske arbejderbevægelse ville gøre noget for den danske arbejder såvel i krisituationer som under normale forhold. De to led i målsætningen var i nøje forbindelse med hinanden, idet man anså det vigtigste led, bevarelsen af organisationerne, for kun at kunne nås, såfremt det første led, bevarelsen af Danmarks selvstændighed, blev opretholdt. Dette bevirkede, at målsætningens tredje led, ønsket om

at skabe tålelige økonomiske forhold for arbejderne, måtte vige for de andre led, der måtte ses som forudsætning for det tredje. Det fremgår af talemanuskripter, notater fra interne møder, korrespondancer m. v., at arbejderbevægelsens, herunder forstås i det følgende Socialdemokratiet og DsF, ledelse mente, at forudsætningen for at nå denne målsætning var et samarbejde mellem de politiske partier og de forskellige erhvervsorganisationer³.

Ud over dette blev det gentagne gange slået fast, at det, for at Danmark kunne bevare sin selvstændighed og uafhængighed, var nødvendigt med et dansk-tysk samarbejde⁴.

Hvor nødvendigt Stauning anså dette samarbejde for at være, fremgår bl. a. af en tale han holdt den 24. juli 1941, hvori det hed, at den danske arbejder godt kunne bringe nogle ofre for at bevare sin frihed og selvstændighed. Bl. a. måtte man begynde at tilpasse sig Tysklands økonomiske cirkler, hvor Danmarks fornemste opgave ville være at forsyne Tyskland med landbrugsvarer, mens der ville opstå vanskeligheder for opretholdelsen af industrien⁵.

Eftersom det er svært at forestille sig, at Stauning virkelig skulle have været indstillet på et Danmark indpasset i et „Neuroropa“ som landbrugsstat, må man antage, at udtalelsen skyldtes et ønske om at vise besættelsesmagten, hvor samarbejdsvilligt det danske Socialdemokrati var. Arbejderne kunne imidlertid kun opfatte en sådan udtalelse som en endda meget kraftig opfordring til at udvise loyal samarbejdsvilje over for besættelsesmagten.

Årsagen til den danske fagbevægelses beslutning om dansk-tysk samarbejde skyldtes frygt for organisationernes og partiets opløsning ved den mindste anledning. Denne frygt forstærkedes, efter at socialdemokratier og fagbevægelser i henholdsvis Norge og Holland blev enten helt opløst eller kom under lokal-nazistisk administration med den begrundelse, at organisationerne ikke samarbejdede med besættelsesmagten⁶.

Som følge deraf vendte arbejderbevægelsens ledere, Stauning, Laur. Hansen, Eiler Jensen m. fl. igen og igen tilbage

til regeringsbeslutningen af 9. april 1940 med appel til arbejderne om at acceptere denne som den eneste rigtige løsning⁷.

Der er ingen grund til at antage andet, end at den ængstelse, som arbejderbevægelsens ledere gav udtryk for ved forskellige lejligheder, bundede i en virkelig frygt for regeringens, socialdemokratiets og de faglige organisationers opløsning. Især var man nervøs for den tyske utilfredshed med regeringens „marxist“ (Tysklands måde at omtale Stauning på). Frygten forstærkedes af, at den siddende regering følte en konstant trussel om magtovertagelse i besættelsestidens første periode også fra dansk nazistisk og borgerlig side, idet forskellige borgerlige grupper ønskede det parlamentariske system afskaffet. „Systemet“ havde efter deres opfattelse bragt Danmark til afgrundens rand ved sin politik i trediverne. Danmark skulle genrejses, og det kunne efter disse gruppers mening kun ske ved en forfatningsændring. Man ønskede en regering af dygtige fagfolk, der mestrede deres fag, ligesom man ønskede at give kongemagten en betydelig mere central placering i det politiske liv⁸.

Disse stormløb mod regeringen i forbindelse med at de i sommeren 1940 påbegyndte forhandlinger mellem Danmark og Tyskland om oprettelse af en Mønt- og Toldunion var brudt sammen, har formodentlig medvirket til, at man ikke følte sig alt for sikker på, at Tyskland ikke på et eller andet tidspunkt blæste på løfterne af 9. april 1940 og indsatte en regering efter sit eget hoved. Set fra arbejderbevægelsens synspunkt måtte konsekvensen heraf være fortsat samarbejde mellem parti og fagbevægelse og som følge deraf fagbevægelsens støtte til regeringens politik.

I marts 1941, umiddelbart efter at Hedtoft-Hansen på tysk foranledning måtte trække sig tilbage som partiets formand, udtalte han på et formandsmøde, hvortil han stadig havde adgang: „Vi må sige ja, så længe vi dermed kan gavne de kammerater, vi repræsenterer, jvf. Norge, Holland, Belgien og Frankrig“⁹.

Denne udtalelse er især interessant, fordi den kom fra en af

de ledende inden for den såkaldte „koldskulder“ linie. D.v.s. at man selv inden for den kreds, der var kendt som modstander af samarbejdspolitikken, i hvert fald ikke på dette tidspunkt mente at kunne forsvare et brud med den førte politik.

På grund af det nære samarbejde inden for arbejderbevægelsens forskellige grene – repræsentanter fra henholdsvis parti og fagbevægelse deltog i hverandres besluttende møder – kan man gå ud fra, at der ikke fra DsF's side blev ført en politik, uden at denne først havde været diskuteret og anerkendt af partiet, og at denne politik støttede forhandlingspolitikken. Om nogen generel opposition inden for fagbevægelsen mod den førte politik har der ikke været tale.

Det, som H. C. Hansen gav udtryk for i et brev februar 1945, stemmer formentlig med den indstilling, som arbejderbevægelsen førte sin politik ud fra. I brevet hed det: „... vi var alle opportuniste. Ærligt opgjort var det hele jo mere et spørgsmål om karakter end om politisk overbevisning ...“¹⁰.

Det afgørende for arbejderbevægelsen havde været at bevare de politiske og faglige organisationer, og da dette var lykkedes, kunne man kun være tilfreds, konkluderedes det i brevet.

Selv om dette brev blev skrevet på et tidspunkt, hvor man var sikker på Tysklands nederlag, så kan det kun underbygge det synspunkt, at arbejderbevægelsen førte sin politik af pragmatiske grunde og ikke på grund af ændret ideologisk indstilling.

Hvorledes situationen ville udvikle sig, såfremt krigen ville ende med tysk sejr, har man sikkert ikke beskæftiget sig seriøst med indenfor arbejderbevægelsen. Det primære for ledelsen var at bevare parti og organisationer intakte så længe som overhovedet muligt. Højest har man arbejdet ud fra en „kommer tid, kommer råd“ doktrin, hvilket var særdeles fornuftigt set ud fra et nationalt synspunkt. Samtidig har man nok inderst inde regnet med tysk nederlag i sidste instans.

3.1. OVERENSKOMSTPOLITIKKEN

Eftersom fagbevægelsen under besættelsen ønskede at undgå regeringens, Socialdemokratiets og fagbevægelsens opløsning, var den særdeles tilbageholdende ved overenskomstforhandlingerne.

Disse domineredes under besættelsen af „Lov om Arbejdsforhold“, vedtaget efteråret 1940 efter forslag, udarbejdet i fællesskab af DsF og Dansk Arbejdsgiverforening (DA), på arbejds- og socialministerens foranledning.

Loven havde til hensigt at hindre arbejdsstandsninger og at afgøre opståede interessestridigheder. Som følge heraf kom loven til at fungere som en tvungen voldgift¹.

Ifølge Eiler Jensens og Kaj Bundvads udtalelser i „Danmark Besat og Befriet“, 1947, accepterede fagbevægelsen „Lov om Arbejdsforhold“ på grund af fortrolige informationer fra Johs. Kjærbøls side om, at hvis man ikke fra dansk side skabte ro i de danske arbejdsforhold, ville tyskerne muligvis blande sig. Det var dette tyske moment, der blev afgørende for, at man frasagde sig strejkeretten, hed det². Stauning skulle også have opfordret til at acceptere loven³.

Baggrunden for Lov om Arbejdsforhold var foråret 1940's overenskomstforhandlinger, der endte på regeringsniveau, fordi DA opfordrede sine medlemmer til ikke at udbetale det dyrtidstillæg, som aprilpristallet berettigede til på grund af den automatiske dyrtidsregulering⁵.

Den 14. maj 1940 gjorde Stauning i rigsdagsgruppen rede for det program, man var blevet enig med de radikale regeringsmedlemmer om: løntillæg i perioden maj-november skulle ydes på grundlag af et begrænset pristal, udvidet rationering og skærpet prislov, begrænsning af udbytter og tantiemer, en arbejdsfordelingslov, oprettelse af en kreditfond, skærpet kontrol med arbejdsløse og arbejdsanvisning på landet, ydelse af dyrtidstillæg til landarbejdere. Partiet Venstre nægtede at gå ud over januardyrtidstillægget og krævede endvidere en voldgift til at afgøre landarbejderlønningerne⁶.

DsF følte sig tvunget til at acceptere samlingsregeringens tilbud om „kriseforlig“ på grund af den spændte europæiske situation foråret 1940 (tyskernes sejrige fremstød i Norge, frygten for det besatte Danmarks fortsatte produktionsmuligheder på grund af råstofmangel, samt frygt for, at forholdene ville medføre „galopperende“ inflation).

Forudsætningen for lønstoppet ved majforliget havde været prisstop og udbyttebegrænsning, hvilket ikke holdt. Det kunne man måske have forudset, eftersom man dels måtte antage, at importvarernes priser steg under krig og besættelse, og dels måtte gå ud fra, at den vareproduktion, der skulle erstatte den tidligere import, bl. a. fra England, sikkert var dyrere end de tidligere importerede varer. Det ville nok have været realistisk at regne med enten lønstop og moderate prisstigninger, eller lønedsættelse og prisstop.

Prisstigningerne fortsatte som ventet efteråret igennem trods prisstoploven, og DsF anmodede november 1940 regeringen om lønforhøjelser for at imødegå de omfattende prisstigninger på livsformødenheder, „som loven om pristalsreguleringens bortfald ikke forudsatte“.

Regeringens tilbud tilfredsstillede ikke fagbevægelsen, der som følge heraf opsagde de gældende overenskomster februar 1941 og stillede krav om genindførelse af pristalsregulerede lønninger, samt fuld dækning for den prisstigning, der havde fundet sted siden januar 1940.

DA ville ikke efterkomme disse krav, og da organisationerne ikke kunne blive enige, afsagde Arbejds- og Forligsnævnet kendelse marts 1941. Kendelsen fornyede samtlige overenskomster, og imødekom altså ikke DsFs krav⁷.

Umiddelbart efter julipristallets offentliggørelse besluttede DsF på grundlag af et afsnit i martskendelsen at rejse krav om fuld dækning for de prisstigninger, der havde fundet sted siden marts 1941, men ikke for de stigninger, der havde fundet sted inden da.

Sagen blev endnu en gang indbragt for Arbejds- og Forligsnævnet, der gik imod DsFs krav og besluttede, at martskendel-

sen skulle gælde uforandret til marts 1942⁸.

Efter at have konstateret det umulige i at opnå lønforbedringer ad fagretlig vej, forsøgte man fra DsFs side nu en politisk løsning.

I en henvendelse, stilet til Stauning, opfordrede DsFs repræsentantskabsmøde samlingsregeringen til at gennemføre en række foranstaltninger til imødegåelse af den krise, der havde ramt arbejderbefolkningen. Henvendelsen var udformet i 7 punkter, ifølge hvilke man ønskede prisniveauet fastholdt, en lønregulering, der tog hensyn til prisniveauet på de egentlige livsfor nødenheder, kompensation til arbejderne for de allerede indtrådte prisstigninger, „Loven om midlertidige forbrugsafgifter“ enten ændret eller bortfaldet, „Arbejdsfordelingsloven“ taget op til revision, udvidet fordeling af rabatkort samt kronehævning⁹.

Henvendelsen medførte, at rigsdagen i løbet af efteråret 1941 indførte pristal, der skulle være vejledende for Arbejds- og Forligsnævnet. Pristallet kaldtes også „det skrællede pristal“. Bolig, klæder, fodtøj og vask medregnedes i dette, mens rigsdagen havde modsat sig, at disse poster skulle medregnes i et evt. automatisk pristal. Venstre havde modsat sig automatisk lønregulering i det hele taget¹⁰.

Ved de nye overenskomstforhandlinger marts 1942 stillede DsF krav om en løndækning for ca. halvdelen af den prisstigning, der havde fundet sted siden marts 1941. Derudover ønskede man en regulering pr. 1. juli 1941 med „det skrællede pristal“ som basis, udregnet efter hovedoverenskomstens regler.

Som sædvanlig blev det Arbejds- og Forligsnævnets formandsskab, der fik den endelige afgørelse, idet parterne ikke kunne blive enige. Ifølge dettes kendelse blev der givet løntillæg, der svarede til en dækning på ca. 1/3 af de stedfundne prisstigninger, idet detailpristallet i perioden 1. januar 1941–1. januar 1942 var steget med 19 points, og der kun blev udbetalt løntillæg, der svarede til 6 points¹¹. Samtidig blev der indført en aldersdeling ved udbetaling af dyrtidsportioner, idet arbejdere under 23 år ingen dækning fik.

3.2. De økonomiske forhold 1939-42

I det følgende skal der foretages en analyse af Danmarks økonomiske situation i perioden 1939-42 for at give en fyldestgørende vurdering af fagbevægelsens overenskomstpolitik i besættelsens første år.

Eftersom nationalindkomsten udtrykker den mængde varer og tjenester, der står til befolkningens rådighed, kan denne belyse de gældende økonomiske forhold.

Nationalindkomsten beregnes nedenfor på to forskellige måder, dels ud fra den officielle nationalregnskabsstatistik, dels ud fra Viggo Kampmanns afsnit i „Danmarks økonomiske forhold 1939-45“, hvor nationalindkomsten er vurderet på basis af de skattemæssige indkomstansættelser.

De to opgørelser varierer noget fra hinanden, bl. a. fordi nationalindkomsten i nationalregnskabsstatistikken defineres langt bredere end det skattemæssige indkomstbegreb. Endvidere modtager skattevæsenet ikke oplysning om alle indkomster. Denne indkomstunddragelse har givet været stigende under besættelsen.

Tabel 1. Nationalindkomstens udvikling 1939-42.

	Nationalindkomst mio kr. A	Indeks	Nettonationalindkomst mio kr. B	Indeks
1939	4960	100	6789	100
1940	5265	106	7270	107
1941	6045	122	8168	120
1942	6700	135	9147	135

A Kampmann, p. 245 i Dks. øk. forhold 1939-45 (ansatte indk.).

B Nationalproduktet og Nationalindkomsten 1930-46. p. 18. St. M. 4-129-5.

Som det ses af tabel 1 steg nationalindkomsten målt i løbende priser opgjort efter begge metoder i hele perioden. Udviklingen i nationalindkomsten var helt parallel ifølge de to metoder.

Den reelle udvikling i nationalindkomsten er nedenfor beregnet i faste priser.

Tabel 2. Nationalindkomstens udvikling 1939-42, målt i faste priser.

Nettonationalindkomsten i 1935 priser, mio kr.		Indeks
1939	6052	100
1940	5522	91
1941	4916	81
1942	5008	83

Kilde: St. M. 4-129-5, p. 161.

Tabellen viser, at nationalindkomsten beregnet i faste priser faldt ret voldsomt i krigens første to år, hvorefter der i 1942 fandt en lille stigning sted.

Eftersom befolkningens levevilkår bedst måles ud fra det faktiske forbrug (individuelle og kollektive forbrug), vil forbrugets udvikling blive belyst i tabel 3.

Tabel 3. Det samlede forbrugs udvikling 1939-42.

	Samlet forbrug udtrykt i 1935 priser (mio kr.)	Forbrug pr. indbygger kr.	Indeks for forbrug pr. indbygger
1939	5669	1490	100
1940	5270	1375	92
1941	4367	1130	76
1942	4406	1129	76

Kilde: St. M. 4-129-3 p. 161 og 164.

En sammenligning mellem nationalindkomst og forbrug i tabel 2 og 3 viser, at der, til trods for at Tyskland beslaglagde en stor del af nationalindkomsten, ikke er særlig stor forskel mellem tallene. Dette skyldes dels, at investeringerne under krigen var små, og dels, at der skete et stort forbrug af varelagre.

Tabel 3 viser endvidere, at det reale forbrug pr. indbygger faldt brat til 1941, hvorefter det stabiliseredes på ca. $\frac{3}{4}$ af 1939 niveauet, sikkert på grund af den stigende beskæftigelse. Det fald, der kan konstateres i befolkningens levestandard, er

sandsynligvis større end det fremgår af tallene i tabel 3, idet der i en sådan tabel ikke er taget højde for den begrænsede variation i vareudbud. Selv om der i beregningerne af faste priser er taget hensyn til varernes dårlige kvalitet, er næppe hele kvalitetsfaldet medtaget. Også dette bevirker en undervurdering af faldet i levestandarden.

I det følgende skal det undersøges, hvorledes faldet i levestandarden fordelte sig på de forskellige befolkningsgrupper, dels nationalindkomstens fordeling på de forskellige hovederhverv, dernæst indkomstfordelingen mellem arbejdere og selvstændige inden for industri og håndværk, idet det er denne gruppe, der har interesse i en vurdering af den førte overenskomstpolitik.

Eftersom nationalregnskabsstatistikken ikke giver oplysning om indkomstfordelingen på hovederhvervsgrupper, vil Viggo Kampmanns beregninger ud fra skattevæsenets indkomstansættelser blive benyttet.

Tabel 1 viste, at udviklingen i nationalindkomsten beregnet efter de to metoder var helt parallel, således at man formentligt godt kan drage slutninger ud fra dette materiale på trods af det snævrere indkomstbegreb.

Tabel 4. Nationalindkomstens fordeling mellem hovederhvervsgrupper 1939-42 i mio kr.

	Landbrug mv.		Håndværk og industri		Handel mv.		Liberale erhverv, tjenestemænd mv.		Personer ude af erhverv		i alt
	Indk.	%	Indk.	%	Indk.	%	Indk.	%	Indk.	%	
1939	880	17,7	1685	34,0	1235	24,9	740	14,9	420	8,5	4960
1940	1030	19,6	1735	32,9	1325	25,2	745	14,1	430	8,2	5265
1941	1310	21,7	1970	32,6	1475	24,4	820	13,5	470	7,8	6045
1942	1415	21,1	2245	33,5	1645	24,6	890	13,3	505	7,5	6700

Kilde: Kampmann, p. 252.

Det fremgår af tabellen, at landbruget var den eneste erhvervsgruppe, der forøgede sin andel af nationalindkomsten.

De øvrige hovederhvervsgrupper bevarede enten status quo eller havde en faldende andel af nationalindkomsten.

Indkomsttallene vedrører samtlige beskæftigede inden for de enkelte hovederhverv, d.v.s. både selvstændige, arbejdere, funktionærer o.s.v.

Ved den følgende beregning af indkomstudviklingen for selvstændige og arbejdere inden for industri og håndværk er der anvendt indkomstoplysninger fra den foreliggende skattestatisik. I modsætning til tabel 4 er skatter og andre fradragsberettigede udgifter fradraget indkomsterne. Bl.a. på grund af progressionen i skatteskalaen ville forholdet mellem de selvstændiges indkomster og arbejdernes indkomster være større, hvis indkomstopgørelsen var foretaget før disse fradrag.

Tabel 5. Beregning af de gennemsnitlige indkomster for selvstændige og arbejdere inden for håndværk og industri 1939-42¹

Selvstændige

	Antal indk. ansættelser	Samlet ind- komst mio kr.	Gennemsnitlig indkomst kr.	Indeks 1939 = 100
1939	101892	423,8	4160	100
1940	93020	410,5	4410	106
1941	91948	478,7	5210	125
1942	100042	569,6	5690	137

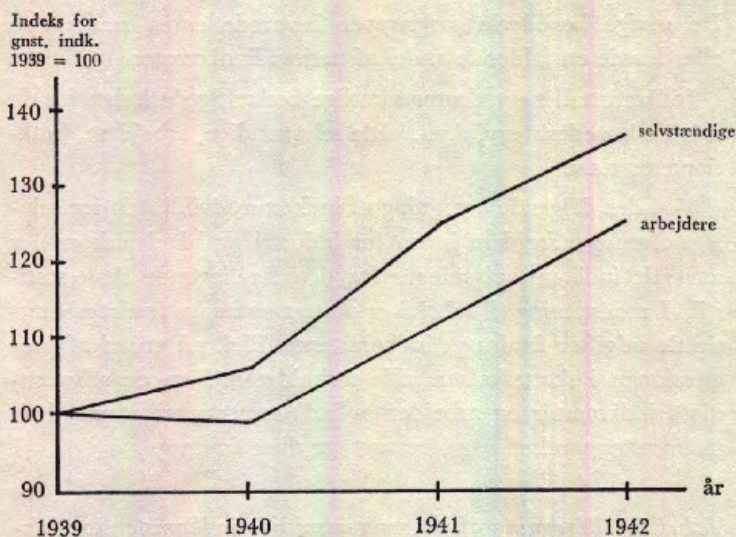
Arbejdere

	Antal indk. ansættelser	Samlet ind- komst mio kr.	Gennemsnitlig indkomst kr.	Indeks 1939 = 100
1939	359639	862,0	2400	100
1940	370970	882,2	2380	99
1941	373473	1003,6	2690	112
1942	371427	1121,9	3020	126

Kilde: Statistisk Arbog, 1941, 1942, 1943 og 1944.

¹ Selvstændige er defineret som selvstændige inden for håndværk og industri (kolonne 10-16 i St. årb.) Arbejdere er defineret som svende og arbejdsmænd inden for industri og håndværk (kolonne 27-31 i St. årb.).

Udviklingen i de gennemsnitlige indkomster for selvstændige og arbejdere vil fremgå af følgende diagram:

Som det ses af tabel 5 og af diagrammet steg de selvstændiges gennemsnitlige indkomster kraftigt i 1940, mens arbejdernes gennemsnitlige indkomster faldt. I de følgende år forløb indkomstudviklingen nogenlunde parallelt. I hele perioden havde de selvstændige en betydelig større indkomststigning end arbejderne. Ved en vurdering må man imidlertid tage hensyn til det forhold, at de indkomster, der opereres med, er de skattepligtige, hvorfor især de selvstændiges indkomster givet var større end opgivet til skattevæsenet. Da den skattepligtige indkomst også omfatter arbejdsløshedsunderstøttelse m.v., må man antage, at arbejdernes gennemsnitlige indkomster som følge af den stigende beskæftigelse forøgedes noget, idet arbejdsløshedsunderstøttelsen var betydeligt lavere end en fuldt beskæftiget arbejders løn. I modsat retning virkede det dog, at et stort antal arbejders indkomster faldt på grund af arbejdsfordelingen.

Man kan konkludere, at forskellen i indkomstudviklingen for en beskæftiget fuldtidsarbejder og den gennemsnitlige indkomstudvikling for selvstændige var større end forskellen i ind-

komstudviklingen for samtlige arbejdere og selvstændige (på grund af den stigende beskæftigelse).

Nedenfor skal der foretages en sammenligning mellem selvstændiges og arbejderes indkomster ud fra forskellige indekstal.

Tabel 6. Forskellige indeks for industrien.

	1	2	3	4	5	6	7
	Indeks for værditilv. (værdi)	Produktionsindeks (mængde)	Beskæftigelsesindeks	„Værdiindeks“ (1:2)	Produktivitetsindeks	Løn-Indeks pr. beskæft.	Værditilvækst (1:3)
1939	100	100	100	100	100	-00	100
1940	99	80	87	124	92	111	114
1941	110	77	88	143	88	120	126
1942	125	80	94	156	85	125	133

Kilde: 1 Milhøj, p. 81. 2 Danmarks øk. forh. 1939—45. 3 Boserup p. 169. 6 Milhøj p. 81.

Beregningerne bygger på et indeks for værditilvæksten inden for industri (excl. håndværk), beregnet af Poul Milhøj. Værditilvæksten er defineret som produktionsværdi plus rå- og hjælpstoffer og anvendes til aflønning af arbejdere, funktionærer, selvstændige og kapital.

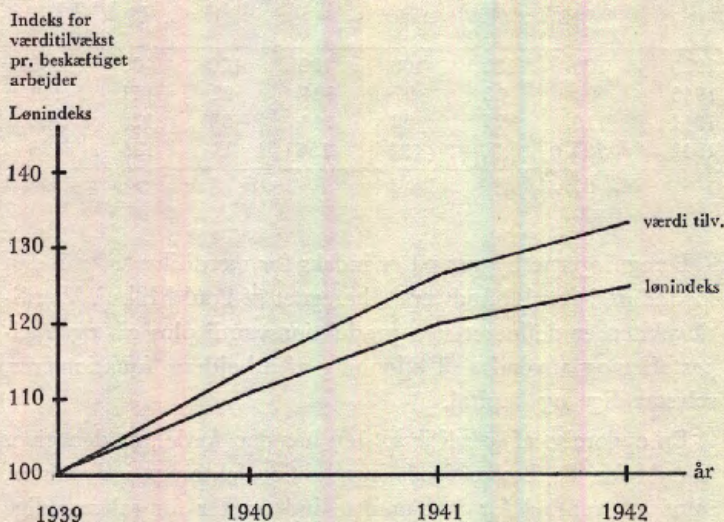
En opgørelse af værditilvæksten har den fordel, at den giver udtryk for de beskæftigede produktionsfaktoreres indkomster, samt at eventuel for lavt ansatte indkomster for selvstændige ikke får indflydelse på beregningerne.

Ved at dividere værditilvæksten med produktionsindekset (der giver oplysning om produktionens mængdemæssige udvikling) får man et udtryk for værdien pr. produceret enhed (indeks 4). Dette „værdiindeks“ er steget langt mere end lønningerne (målt ved lønindekset 6, der viser lønudviklingen for de beskæftigede arbejdere).

Imidlertid faldt produktiviteten i perioden (indeks 5), således at en direkte sammenligning mellem „værdiindekset“ og lønindekset ikke er rimelig, når man ønsker at sammenligne udviklingen i arbejderes og selvstændiges indkomster. I ste-

det kan man betragte forholdet mellem værditilvæksten og antallet af beskæftigede.

Dette indeks (7) giver et indtryk af udviklingen i værditilvæksten pr. beskæftiget arbejder, og det viser, sammenholdt med lønindekset, at arbejderens løn steg væsentligt mindre end den værditilvækst, de var med til at frembringe (nemlig 25 % mod 33 % for perioden 1939-42). Heraf kan man slutte, at arbejdsgivernes indkomster steg relativt mere end arbejderens indkomster. Dette vil fremgå af følgende diagram:

Ved en vurdering af ovennævnte udvikling må man tage hensyn til, at der i „indekset for „værditilvækst“ pr. beskæftiget arbejder“ også indgår arbejderens løn. Det betyder, at den del af værditilvæksten, der tilfaldt bl.a. selvstændige, forøgedes mere, end stigningen i det omtalte indeks. Denne beregningsmåde eliminerer den forstyrrende indflydelse fra ændringer i beskæftigelsen og de eventuelle indkomstunddragelser over for skattevæsenet. Beregningerne for industrien viser, at de selvstændiges indkomster i hele perioden steg mere end arbejderens.

Sammenfattende kan det konkluderes, at befolkningens velstand (målt efter forbrug) faldt i den betragtede periode til

(maksimalt) 75 % af 1939 niveauet. Endvidere viste det sig, at nationalindkomsten blev omfordelt til fordel for landbruget, mens andelen til industri og håndværk faldt en smule. Endelig blev det konstateret, at indkomstfordelingen mellem selvstændige og arbejdere inden for industri og håndværk blev ændret til væsentlig ugunst for arbejderne.

Den følelse arbejderne under besættelsen havde af at høre til den befolkningsgruppe, der påtog sig de største økonomiske ofre, var således i overensstemmelse med de faktiske forhold. Dette bevirkede, at arbejderne efter de afsluttede overenskomster ofte følte bitterhed over, at man fra arbejdsgiverside ikke var indstillet på større imødekommenhed. Ved enhver ny overenskomstsituation måtte fagbevægelsens ledelse have som mål, at arbejdernes økonomiske kår ikke blev relativt ringere end andre samfundsklassers. Som det fremgår af ovenstående blev dette ikke tilfældet under besættelsen. Selv om det havde været tilfældet, ville det sandsynligvis alligevel ikke have kunnet tilfredsstille arbejdernes krav, eftersom de i forvejen var den gruppe, der var i den mest sårbare situation. Spørgsmålet om, hvornår det relative eksistensminimum var nået, kunne opstå, og i det mindste fagbevægelsen måtte kæmpe for at undgå, at man bare nærmede sig dette minimum, som ganske vist var højere her end i andre lande.

Som det fremgår af ovennævnte skete der en generel nedgang i befolkningens levestandard. Allerede ved majforliget 1940 viste arbejderne, at de var indstillet på at acceptere dette, idet de gav afkald på et løntillæg, der skulle have dækket allerede konstaterede prisstigninger samtidig med, at de accepterede en lønkat i forbindelse med loven om arbejdsfordeling. Løntabet blev imidlertid føleligt for arbejderne fra juni 1940, da den ved lønstoppet forudsatte prisstabilisering endnu ikke var effektiv og først blev det fra omkring begyndelsen af 1942. Prisstigningerne sommeren 1940 bevirkede dog, at der i september 1940 blev givet et løntillæg til ugelønninger under 80 kr. Ved overenskomstforhandlingerne i 1941 og 42 var de løntillæg, der blev opnået, mindre, end de ville have været, såfremt man

havde brugt oktoberoverenskomsten 1939 som udgangspunkt for beregningsmetoderne.

Fra 1942 bedredes situationen imidlertid. Lønstoppets væsentligste virkning var altså en éngangsreduktion i årene 1940–42, men eftersom arbejderne ikke kunne forudse dette, forstår man, at de udviste bitterhed hver gang en ny overenskomst var afsluttet, uden at de havde fået, hvad de, også relativt, havde kunnet tilkomme.

Årsagen til at DsF førte en meget moderat lønpolitik under besættelsen, skyldtes som nævnt frygt for, at samlingsregeringen skulle blive opløst, og at arbejderbevægelsen ville miste sin suverænitæt, hvis der opstod uro på arbejdsmarkedet. Bl. a. derfor accepterede DsF en henvendelse fra regeringen om, at DsF, i fællesskab med DA, skulle udfinde en metode, hvorefter arbejdskampe blev undgået. Dette samarbejde resulterede i „Loven om Arbejdsforhold“, der på den ene side, for den almindelige arbejder kom til at føles som en enorm belastning¹², men på den anden side havde den fordel for DsFs ledelse, at man kunne imødegå kritik fra evt. oppositionelle grupper inden for fagbevægelsen ved at køre en kraftig argumentation igennem under forhandlinger med DA i sikker forvisning om det risikofrie heri, idet der i sidste instans ville komme en kendelse fra Arbejds- og Forligsnævnet.

Med nævnets kendelse 20. august 1941 var den politiske og økonomiske situation tilsyneladende blevet så spændt inden for DsF, at man følte sig foranlediget til udspillet med „de sy punkter“. På trods af, at DsF virkelig gennemførte en offensiv, blev resultatet alligevel, at man måtte bøje af. Det vejledende skrællede pristal, der blev et af resultaterne, var man ikke engang sikker på, at arbejderne havde været bedre tjent uden, fordi det blev så stationært¹³. Men måske var offensiven alligevel medvirkende til en ændring i regeringens økonomiske politik over for arbejderne, der bl.a. bevirkede, at lønskatten faldt bort, samt en udvidet rabatordning¹⁴.

3.3. DsFs forhandlingstaktik, ekstern og intern

At „Lov om Arbejdsforhold“ ikke uden videre blev accepteret i DsF fremgår af et fællesforretningsudvalgsmøde mellem parti og fagbevægelse efteråret 1940.

Laur. Hansen var naturligvis nødt til at forsvare det samarbejde, der havde fundet sted mellem DsF og DA, eftersom det var en „frivillig“ henvendelse fra de to hovedorganisationer til regeringen, der resulterede i „Lov om Arbejdsforhold“. I en indigneret udformet tale forsøgte han at lægge ansvaret for det dårlige resultat over på partiet Venstre, der ifølge Laur. Hansens udtalelser tilsyneladende ikke nærrede angst for tyske indgreb. „Tværtimod skulle man næsten tro, at Venstre var af den opfattelse, at sådanne indgreb var ønskværdige“, hed det. Talens udformning virker, som om Laur. Hansen virkelig følte sig optændt af retfærdig harme over, at den politik, som DsF var gået ind for med god samvittighed nu skulle ødelægges på grund af „Venstres åbenbare magtmisbrug af parlamentarisme og samarbejde indenfor regeringen“. Skulle DsF forsvare resultatet efter Venstres indblanding, mente Laur. Hansen, at fagbevægelsens organisationer let kunne opløses indefra¹⁵.

Taktiske forsøg på at afvende eventuel vrede fra DsF til Venstre blev en almindelig anvendt taktik inden for DsF. Bortset fra alt andet har det sikkert været virkningsfuldt at slå på frygten for fagbevægelsens opløsning på et tidspunkt, hvor den politiske situation var spændt. Denne frygt var reel og kunne virke solidariserende på bevægelsen.

I forbindelse med omtalen af Laur. Hansens taktiske angreb på Venstre skal det bemærkes, at landbruget, hvis interesser blev varetaget af Venstre, ved den omfordeling der fandt sted i løbet af besættelsen, som den eneste erhvervsgruppe formåede at få en stigende del af nationalindkomsten. Eftersom det samtidig er påvist, at arbejdernes løn steg væsentligt mindre end den værditilvækst, de forårsagede (25 % mod 33 % i perioden 1939-42), måtte det være yderst rimeligt for fagbevægelsen at

angribe Venstre, som var det parti, der stærkest modsatte sig forbedringer i arbejdernes kår.

DsFs taktik træder endnu tydeligere frem ved forhandlinger i forbindelse med „de syv punkter“ (se side 77 øverst). Ved forhandlingerne om „det skrællede pristal“ fremgår det meget tydeligt af mødenotater, hvad man ønskede at opnå, hvad man frygtede resultatet kunne blive samtidig med, at man udadtil tilpassede sig en situation, der åbenbart ikke kunne være anderledes. Forhandlingerne blev ført i perioden 28. oktober–11. november 1941. Over for arbejds- og socialminister Kjærbøls forklaringer til DsF om, at det skrællede pristal kun skulle fungere som en sikkerhedsventil, der ikke ville blive brugt, eftersom det var prisstoppet, der var det primære, og det sted, hvor regeringen ville sætte ind, kunne Laur. Hansen fremkomme med sin frygt for, at såfremt det skrællede pristal gik igennem, risikerede man fagbevægelsens splittelse indefra, ligesom dets gennemførelse kunne medføre grobund for nazismen blandt den danske arbejderbefolkning¹⁶. På et forretningsudvalgsmøde den 31. oktober måtte Laur. Hansen modtage en del skarpe bemærkninger fra medlemmer om, hvordan det i grunden var, han varetog arbejdernes interesser. Man konfronterede ham med nogle udtalelser, han havde fremsat i februar 1940, om at fagforbundene simpelthen ikke fandt sig i, at man rørte pristallet. Og hvad var sket? Den automatiske dyrtidsregulering var bortfaldet, og arbejdernes eneste våben – strejkeretten – var blevet taget fra dem. Hvad havde arbejderne fået i stedet? Stadigt stigende priser, som man ingen løndækning fik for¹⁷.

Samme dag holdtes der fællesmøde mellem Socialdemokratiet og fagbevægelsen på rigsdagen, hvor bølgerne ligeledes gik højt. Stauning beklagede, men hvis man skulle bevare regeringssamarbejdet, organisationerne og partiet, samt undgå norske tilstande, da var der simpelthen ikke andet for fagbevægelsen at gøre end at bøje sig¹⁸. Laur. Hansen frygtede derimod, at sådanne tilstande netop kunne fremkaldes af forslagets gennemførelse¹⁹.

Laur. Hansen, der stod som formidler mellem regering og

fagbevægelse, parti og fagbevægelse, havde en levende fornemmelse af, hvor stor modstanden mod forslaget var blandt arbejderne. På den anden side blev han også klar over, at regeringen forlangte forslaget gennemført. Det blev da også hans opgave endnu en gang at få fagbevægelsen til at bøje sig – og dette nåede han 11. november, hvor han kunne meddele Kjærboel, at forretningsudvalget samme dag havde taget forslaget til ændring i loven om arbejdsforhold til efterretning²⁰.

Selv om man forudsætter, at en del af diskussionen mellem parti og fagbevægelse var et taktisk spil, opført af hensyn til fagforbundenes repræsentanter, så tyder alene det, at sådanne spil var nødvendige, på at i hvert fald „det skrællede pristol“ blandt en del af fagbevægelsen var særdeles upopulært. Dets gennemførelse må være følt som et virkeligt nederlag. DsF måtte herefter få arbejderne til at acceptere den nye lov og undgå at få det til at se ud, som om fagbevægelse og Socialdemokrati havde lidt et prestigetab efter oplægget med „de syv punkter“.

Den taktik man brugte hertil, fremgår af en tale Eiler Jensen holdt på et fortroligt møde i Vestjylland i slutningen af 1941²¹, hvor han efter at have fremstillet arbejderne situation i lyse farver meddelte, at fagbevægelsen til tider fremsatte nogle politiske udspil, for at offentligheden ikke skulle glemme arbejderne eksistens og de ofre, som arbejderne ydede under besættelsen, „men i egen stue“, hed det, „kan vi godt erkende, at det trods alt . . . trods besættelse, trods politisk svaghed . . . alligevel er lykkedes at holde dansk arbejderbevægelse på et niveau, der ligger højere end andre landes arbejdere. Alle instanser fungerer. Det er muligt at løse overenskomstssituationen. De nye organer fungerer . . . i mellemtiden har vi fået „det vejledende pristol“ – vi rumler selvfølgelig lidt, i realiteten bekræfter det jo faktisk kun, at man har fulgt DsFs krav i de syv punkter, hvoraf det første var at gennemføre en ubetinget fastholden af prisniveauet, og at der gennemføres en pristalsudligning, der først og fremmest tager hensyn til prisniveauet på de egentlige livsfornødenheder . . .“. Disse konklusioner kan vel uden over-

drivelse betegnes som en særdeles velvillig fortolkning både af den faktiske situation og af resultatet af DsF's udspil med „de syv punkter“. Eiler Jensen havde fuldstændig ret i, at de danske arbejders levestandard var højere end arbejderne i andre lande, men det, der var relevant for fagbevægelsen at sammenligne arbejderne kår med, var naturligvis arbejderne levestandard sat i forhold til andre danske befolkningsgrupper – og arbejderne kår blev jo netop relativt dårligere end andre grupper i besættelsestidens første år. Alt dette vidste Eiler Jensen naturligvis udmærket, men i den aktuelle situation var det relevant for ham at pacificere arbejderne – og det måtte hans tale være et egnet middel til.

Det viste sig siden, at arbejderne kår efter 1942 ikke forringedes yderligere, men at det i slutningen af 1941 og fremover stadig lykkedes fagbevægelsens ledelse at holde de danske arbejdere i ro, viser lidt om, hvilken tillid man trods alt fra arbejderside nærede til egne organer og Socialdemokratiet – eller måske viste det, at man (sikkert med rette) ikke kunne forestille sig, hvem der ellers skulle varetage deres tarv.

Også i „Krigstidens arbejdsforhold“ gav man det „skrællede pristol“ en positiv vurdering. Det hed, at selv om det pristol, man fik, kun var vejledende, så ville man sikkert i det lange løb være bedst tjent med denne form for pristalsudligning²².

3.4. Sammenfatning.

Det fremgår således, at der, som man kunne vente, var stor forskel på det man fra ledelsens side gav udtryk for internt, og det man gav udtryk for offentligt. At man undgik at kritisere Socialdemokratiet, passer udmærket med den disciplin, der rådede inden for arbejderbevægelsen, men de offentlige udtalelser gav også udtryk for vilje til at kæmpe for at bevare organisationerne samlede, samt for at støtte regeringens politik, uanset kravene, i det mindste så længe Socialdemokratiet sad i regeringen.

Det store problem havde været at holde arbejderne i ro i enhver situation, der måtte opstå. At det lykkedes så godt,

skyldtes muligvis, at det stadig var arbejderbevægelsens mest fremtrædende person, der sad på statsministerposten.

Hver gang Stauning trådte frem på en talerstol, blev der af ham appelleret til de dyder, man antog, arbejderne ønskede at være i besiddelse af: mod og evne til trods forringede vilkår stadig at være parat til nationalt sammenhold.

Den 1. maj 1941 hed det således:

„Skæbnen byder alle arbejdere at virke sammen til værn for danske, for frihed og ret... arbejderklassen har vist modenhed og forståelse og har bidraget til den samling af nationen, der skal føre os igennem den hårde tid...“²³.

Ofte blev besættelsesmagten nævnt:

„... det må være afgørende for den danske arbejder, at han bevarer den frihed og selvstændighed som borger i eget land. For at dette kan ske, må visse ofre bringes... den besættelsesmagt som råder, stiller sine krav, og det nytter ikke noget, at man tror på gamle tiders ret til selv at bestemme alt... bag de kredse, der virker for at styrte Socialdemokratiet, spores også fremmede interesser... de danske fagforeninger har begyndt den tilpasning, som er fornøden. I den tid, vi oplever, er der ikke plads for strejker, og vil man bevare en handledygtig organisation, så indretter den sig efter tidens krav. Det er sket ved aftale med arbejdsgiverne om et forhold, hvor en frivillig voldgift træffer afgørelser, når almindelige forhandlinger ikke har ført til afslutning... det er en mulighed for at bevare organisationerne, arbejdsløshedsforsikringen og indflydelse på arbejdsvilkårene...“²⁴.

DsFs stilling til overenskomspolitikken kan karakteriseres som en kamp for at holde arbejderne i ro, ud fra den overbevisning, at dette var absolut nødvendigt, såfremt man ville gøre sig håb om at bevare bevægelse og organisationer intakte. Som følge heraf måtte DsF acceptere „Lov om Arbejdsforhold“, der dels hindrede arbejdskampe, men som også gjorde det muligt for DsF at køre argumenterne i en overenskomstsituation hårdere frem, end der havde været mulighed for, såfremt man havde vidst, at forhandlingerne mellem parterne skulle ende

med forlig. Dette kunne virke pacificerende på oppositionelle grupper inden for fagbevægelsen. Derudover måtte man lægge en taktik, der gav mulighed for at pacificere arbejderne, på grund af den vrede, de måtte føle over, at de, på trods af, at de i forvejen tilhørte den samfundsgruppe, der havde de dårligste økonomiske vilkår, alligevel måtte iagttage, at de som helhed betalte for besættelsen med relativt større økonomiske ofre end andre samfundslag.

Det lykkedes for DsF at få arbejderklassen til at acceptere denne situation, muligvis på grund af de forsøg Laur. Hansen havde foretaget på at vende vreden over den førte politik fra DsF til Venstre, der satte sig hårdt imod de forholdsregler, der kunne bedre arbejdernes kår. Dette på trods af at landbruget var det erhverv, der klarede sig bedst under besættelsen.

At DsFs politik lykkedes, skyldtes i sidste instans muligvis den tillid man fra arbejderklassens side nærrede til landets statsminister, dels den skæbne, der blev socialdemokratier og fagforeninger i Norge og Holland til del på grund af manglende samarbejde med besættelsesmagten.

4.1. TYSKLANDSARBEJDERNE

Med besættelsen opstod der hurtigt frygt for, at Tyskland ville kræve dansk arbejdskraft indført til Tyskland¹. Denne frygt skulle vise sig at være begrundet, idet der allerede i april-maj 1940 blev rejst sådanne krav fra tysk side. I begyndelsen stillede den danske regering sig afvisende², men efter gentagne tyske krav indvilligede man i at søge at skaffe 5000 danske arbejdere til tysklandsarbejde, „så vidt muligt ad frivillighedens vej“³. Efter besættelsen udtalte P. Munch om dette problem, at man havde måttet bøje sig for kravene for at undgå, at Tyskland indstillede leverancerne af kul⁴. Dette fremgår ikke af de samtidige kilder, ligesom det ser ud til, at tyskernes krav om 5000 mand af den danske regering frivilligt forhøjedes til 6000⁵.

Hvad enten kravet om danske arbejdere til Tyskland op-

rindeligt fra tysk side var formuleret som betingelse for levering af kul og koks eller ej, blev det i alle tilfælde dette, der reelt var udgangspunktet for forhandlingerne derom i fagbevægelsen⁶.

Den danske regerings accept af kravet om hvervning af danske arbejdere til Tyskland resulterede allerede den 23. maj 1940 i oprettelsen af et kontor for arbejdsanvisning til Tyskland. Den 25. maj 1940 udsendte DsF et cirkulære⁷ til de forskellige fagforbund, hvori man konstaterede, at det fra Tysklands side var stillet som en absolut betingelse, at danske arbejdere tog arbejde i Tyskland, for at Danmark kunne modtage de lovede forsyninger kul og koks. Samtidig gjorde man opmærksom på, hvor eventuelt interesserede kunne henvende sig.

Med hensyn til antallet af danske arbejdere i Tyskland bemærkede Munch, at tallet 6000 foreløbig sattes „som højdegrænsen, men tallet forøgedes siden“, hvilket er korrekt, idet Tyskland allerede 18. juni 1940 anmodede om yderligere 6000 mand – tallet forhøjedes siden til 30.000 mand.

18. juni-kravet forsøgte man at afvise, dog uden held, men det fremgår ikke af kilderne, at man derefter forsøgte dette, måske på grund af den nye linie, der fandt sted med udenrigsministerskiftet den 8. juli 1940⁸.

På grund af den store arbejdsløshed i Danmark i 1939, 1940 og 1941 skulle det vise sig, at der, især i begyndelsen meldte sig langt flere arbejdere til hvervningen, end der var behov for. Ifølge oversigter fra statens udvandringskontor, sendt til DsF hver 14. dag i den aktuelle periode, steg antallet af danske arbejdere i Tyskland hurtigt. I slutningen af juli 1940 var antallet ca. 8.700, ultimo august ca. 10.000, ultimo oktober 19.000. Ved udgangen af året 1941 var der ca. 35.000 danske arbejdere i Tyskland.

De nævnte tal repræsenterer det antal arbejdere, der på samme tidspunkt var i arbejde i Tyskland. Det antal, der kortere eller længere tid havde haft arbejde i Tyskland, var i slutningen af 1941 oppe på ca. 75.000, således at man kan konstatere, at der må have fundet en meget stor udskiftning sted⁹.

4.2. Redegørelse for DsFs stilling til spørgsmålet.

I 1947 skrev Eiler Jensen og Kaj Bundvad følgende om dette problem:

„I dette spørgsmål om arbejdskraft til Tyskland måtte fagbevægelsen bøje sig for den kendsgerning, at der uden dansk arbejdskraft til Tyskland ikke ville blive tale om ekstra leverancer af kul og koks til Danmark, leverancer som afspærringen til England havde nødvendiggjort.

Man gik derfor ikke imod ordningen, men stillede sig på det standpunkt, at fagforeningerne og deres anvisningskontorer ikke direkte ville deltage i hvervningen af arbejdskraften til Tyskland, men at det måtte være den enkelte arbejders private sag, om han ville rejse eller eventuelt fortsat gå ledig derhjemme. Den rent administrative ordning blev derfor lagt hos udvandringskontoret, men selve hvervningen blev henlagt til særlige kontorer under tysk ledelse. Fagforeningernes opgave bestod *alene* deri at gøre arbejdsløse medlemmer opmærksomme på, at der kunne fås arbejde i Tyskland til nærmere fastsatte betingelser, som forøvrigt var de samme, der gjaldt for tyske arbejdere“¹⁰.

Oplysningerne om, hvorledes hvervningen administrativt gik for sig, stemmer med de samtidige kilder. Derimod kan det diskuteres, om oplysningerne om, „at det måtte være den enkelte arbejders private sag, om han ville rejse eller fortsat gå ledig derhjemme“, og at fagforeningernes opgave „alene (bestod) deri at gøre arbejdsløse opmærksomme på, at der *kunne* fås arbejde i Tyskland“ var i overensstemmelse med de faktiske forhold.

Fra Arbejds- og Socialministeriets side hævdedes det efter besættelsen, at man fra tysk side, på trods af det store antal danske arbejdere, der frivilligt tog arbejde i Tyskland, alligevel var utilfredse med hvervningen. Derfor blev der fra tysk side rejst krav om standsning af understøttelse, såvel fra arbejdsløhedskasserne som fra de sociale udvalg, til arbejdere, der

enten ikke ville tage arbejde i Tyskland, eller som ulovligt forlod arbejde der¹¹. Derfor opstod der et problem om, hvordan man kunne få arbejdsløse i tilstrækkeligt stort antal til fortsat at tage arbejde i Tyskland, uden at man formelt forlod frivillighedsprincippet, og hvordan man fik allerede hvervede til at blive i Tyskland kontraktperioden ud.

Ifølge Arbejds- og Socialministeriets beretning til den parlamentariske kommission den 6. marts 1946 rejste Tyskland juli 1940 spørgsmålet, om man ikke kunne tage arbejdsløshedslovens § 17, stk. 1, nr. 10 i brug overfor arbejdere, der nægtede at tage anvist arbejde i Tyskland. Ifølge denne paragraf mistede den, der vægrede sig ved at tage anvist arbejde, retten til understøttelse. Man hævdede med held fra dansk side, at denne lov kun gjaldt for danske forhold. I stedet måtte man acceptere, at der ikke måtte ydes arbejdsløshedsunderstøttelse til hjemvendte tysklandsarbejdere, med mindre de havde en attest, der viste, at de ikke uden lovlig grund havde forladt frivilligt overtaget arbejde i Tyskland.

Havde man ikke en sådan attest, kunne man ikke få understøttelse i Danmark – og sagde attesten, at man var ophørt med arbejdet efter eget ønske, kunne man heller ikke få understøttelse¹².

Denne forholdsregel fik de arbejdssøgende kendskab til gennem et cirkulære af 16. juli 1940, udsendt af Arbejdsdirektoratet til de statsanerkendte arbejdsløshedskasser. Denne regel kan sidestilles med indirekte tvang til at opfylde de kontraktlige forpligtelser. Imidlertid havde de danske og tyske myndigheder indgået en aftale om, at arbejderen, selvom han normalt skulle blive kontraktperioden ud, kunne rejse hjem før tiden, såfremt han selv betalte hjemrejsen. Dette måtte for arbejderne se ud som en accept af eventuel hjemrejse, hvis de ikke kunne finde sig til rette ved arbejdet i Tyskland.

Nu indførtes imidlertid en regel, der i så tilfælde henviste arbejderen til ved hjemkomsten at søge socialhjælp (kommunehjælp), der i visse tilfælde ydedes med retsvirkninger, og i alle tilfælde var lavere end arbejdsløshedsunderstøttelsen. Principielt

skulle den ydede hjælp ifølge forsorgsloven tilbagebetales, men denne „tilbagebetalingspligt har dog ikke haft så stor betydning og kunne eftergives“¹³.

Ifølge Arbejds- og Socialministeriets beretning af 6. marts 1946 fik de nævnte regler dog ikke stor betydning, dels fordi det lykkedes arbejderne at få arbejde i Danmark af mere end midlertidig karakter, hvorefter nævnte virkning faldt bort, dels fordi man i praksis ikke følte sig bundet af aftalen med tyskerne i tilfælde, hvor det påvist, at arbejdsophøret skyldtes, at man fra tysk side ikke havde holdt løfterne til de pågældende arbejdere. Beskæftigelsen kunne f. eks. have været af en anden art end aftalt. Senere, hed det i beretningen, blev der mundtligt givet Arbejdsdirektoratet en fortrolig instruks om at sabotere ordningen mest muligt.

Selv om beretningen har været i overensstemmelse med de faktiske forhold i den relevante periode, kan man dog ikke, på grund af den store arbejdsløshed i Danmark, gå ud fra, at det lykkedes alle for tidligt hjemvendte arbejdere at få arbejde af mere end midlertidig karakter.

Med hensyn til Arbejds- og Socialministeriets meddelelse om, at man mundtligt gav Arbejdsdirektoratet fortrolig instruks om at sabotere ordningen om understøttelse mest muligt, kan det oplyses, at Arbejdsdirektoratet selv, i en beretning august 1945 til den parlamentariske kommission meddelte, at man i cirkulæret indskærpede denne ordning over for arbejdsløshedskasserne med hensyn til afgørelser om udbetaling af understøttelse til danskere, der i utide vendte hjem fra arbejde i Tyskland¹⁴.

Disse indskærpende cirkulærer gør det uvæsentligt at konstatere, om den mundtlige instruks har været afgivet eller ej, når resultatet blev, at arbejdsløshedskasserne skærpede kravene med hensyn til udbetaling. Bortset herfra har den viden, som tysklandsarbejderne har haft herom bevirket, at de i videst muligt omfang er blevet kontrakttiden ud, hvadenten arbejdet har svaret til deres forventninger eller ej. Man kan i denne forbindelse tale om indirekte tvang. Den 29. juli 1940 indførtes der, på et tidspunkt hvor der stadig var stor interesse blandt

danskere for at tage arbejde i Tyskland, en regel om, at den arbejdsløse, der ikke havde andet arbejde inden for mulighedenes grænse end arbejde i Tyskland og som nægtede at tage dette uden rimelig begrundelse, kunne nægtes socialhjælp, eller, såfremt man skønnede, at vedkommende skulle have hjælp, da at yde denne med retsvirkninger¹⁵.

Det vil sige, at selv om det i Arbejds- og Socialministeriets beretning af 1946 hævdedes, at man over for de tyske krav om, at arbejdsløshedslovens § 17, stk. 1, nr. 10 skulle benyttes i forbindelse med arbejdsanvisningen til Tyskland, „med held hævdede, at reglen kun gjaldt for danske forhold“, benyttedes denne regel med skrivelse af 29. juli 1940 rent faktisk af de sociale udvalg. Reglen blev ganske vist kun benyttet m.h.t. personer, der i forvejen ikke havde mulighed for at modtage hjælp af arbejdsløshedskasserne, men som fik socialhjælp, d.v.s. arbejdsløse, der enten ikke var medlem af en arbejdsløshedskasse, eller som havde været arbejdsløse så længe, at støtten hørte op. (Understøttelsens varighed var maksimalt 3x70 dage inden for tre år).¹⁶

At denne regel ikke sigtede mod personer, der selvforskyldt var arbejdsløse i Danmark, vidner slutningen i ovennævnte skrivelse (til Horsens sociale udvalg) om, idet det udtrykkeligt slås fast, „at det er en forudsætning, at personer, der er kendt som arbejdsu villige, ikke af det sociale udvalg foranlediges til at overtage arbejde i Tyskland gennem tilkendegivelse af, at den ydede understøttelse inddrages, såfremt de ikke tager sådant arbejde...“^{16a}.

I hvor høj grad denne regel er blevet anvendt af socialkontorerne, er ikke blevet undersøgt, men Arbejds- og Socialministeriets skrivelse af 29. juli 1940 viser, at i hvert fald reglen om understøttelse med retsvirkninger er taget i anvendelse.

Et andet aspekt er den præventive virkning, skrivelsen, som de arbejdsløse blev gjort bekendt med, har haft. Skrivelsen var jo netop ikke møntet på arbejdsu villige personer, men på arbejdsløse, der på grund af langvarig arbejdsløshed, eller manglende medlemskab af en arbejdsløshedskasse var kommet i

den situation, at de måtte henvende sig på socialkontorerne om hjælp. Når man samtidig kender den status, folk der „lever af socialhjælp“ har, selv i dag, og man kender den diskrimination socialhjælpsansøgere udsattes for af socialkontorernes personale, har mange arbejdere på forhånd opgivet nægtelse af anvist arbejde i Tyskland, når de samtidig vidste, at de alligevel kunne tvinges dertil gennem socialkontorernes nægtelse af økonomisk støtte.

En diskussion i et ministermøde den 4. juni 1941 om hvervning af arbejdere til Norge, der kom senere i gang end hvervningen til Tyskland og aldrig blev så omfattende som denne, tyder alligevel på, at skrivelsens bestemmelser har været anvendt. På dette møde er man nemlig enig om, at hvervningen „skal være frivillig, uden noget pres, heller ikke gennem nægtelse af understøttelse“, såfremt arbejdsløse skulle nægte at lade sig hverve¹⁷. Ud over nægtelse af arbejdsløshedsunderstøttelse til „kontraktbrydende“ danskere, bevirkede en instruks til de tyske grænsevagter vedrørende behandlingen af udlændinge ved grænsen ligeledes, at sådanne optrådte i færre og færre antal.

Dette antyder dr. Heises indberetning for perioden 1. juni 1941–31. maj 1942, idet det hedder:

„Når antallet af kontraktbrydende arbejdere er gået tilbage, skyldes det – foruden de danske arbejdsløshedskassers standning af understøttelse – vel et cirkulære fra SS til grænsepolitiet om at standse disse ved grænsen og sende dem tilbage til deres arbejdsplads, men først efter at vedkommende har været arresteret. Enkelte har endda været anbragt i koncentrationslejre“.

Heise kan ikke anbefale denne metode, da den virker hindrende på hvervningen, idet rygter derom hurtigt når frem, mens grunden til straffen ikke nævnes eller angives forkert¹⁸. Ud over de nævnte præventivforanstaltninger, der alle gjorde det meget lidt attraktivt for danske arbejdsløse at fortsætte som sådan i Danmark, når arbejdsløshedskassernes hjælp var ophørt, blev der indført regler, der havde til formål at stimulere arbejdssøgning i Tyskland, og at fjerne endnu et ubehageligt moment ind for dem, der vendte hjem før kontraktperiodens udløb.

Efter forhandling med Arbejdsdirektoratet opfordrede DsF de forskellige fagforbund til at fritage tysklandsarbejderne for fagforeningskontingent i den periode, hvor de var i arbejde i Tyskland. Dette gjaldt dog kun for medlemmer, der som nævnt blev i Tyskland kontraktperioden ud (3, 6 eller 9 måneder), mens medlemmer, der forlod Tyskland uden fyldestgørende attest, ikke omfattedes af denne fritagelse. De skulle tværtimod senest ugedagen efter hjemkomsten betale det fulde medlemsbidrag for hele arbejdsperioden i Tyskland. Undladelse heraf ville medføre slettelse. Videre hed det: „I fagbladet for august har vi allerede meddelt afdelingerne, at medlemmer, som ikke møder med et sådant bevis, endvidere vil være afskåret fra ret til understøttelse, indtil de har haft lovligt arbejde her i landet af mere end midlertidig varighed og derefter igen bliver arbejdsløse på normal måde“¹⁹.

I løbet af efteråret 1940 accepterede næsten alle fagforbundene denne mulighed for kontingentfritagelse for de relevante medlemmer.

4.3. *Sammenfatning.*

Eiler Jensens og Kaj Bundvads beretning fra 1947 om begrundelsen for DsFs politik vedr. tysklandsarbejderne er i overensstemmelse med de samtidige kilder. På den anden side var DsFs holdning ikke så neutral, som man gerne ville have det til at se ud i 1947. Selv om mange cirkulærer stammede fra Arbejds- og Socialministeriet og Arbejdsdirektoratet må man gå ud fra, på grund af den kommunikation, der har fundet sted mellem direktorat, ministerium (med socialdemokratisk arbejdsminister) og fagbevægelse, at DsF har accepteret de stillede krav. Den menige arbejder kunne i det mindste ikke godt få andet indtryk, end at han ved at tage anvist arbejde i Tyskland var med til at redde den danske kul- og koksforbrug. Når dertil kom, at den langvarigt arbejdsløse ingen økonomisk hjælp kunne få, eller hvis han fik den med retsvirkninger til følge,

hvis han blev i Danmark i stedet for at tage til Tyskland, måtte han mange gange føle det som den eneste udvej.

Var han der først, måtte han blive der kontrakttiden ud. Nogen hjælp at hente i Danmark ved hjemrejse i utide var der ikke at få. Blev han taget ved grænsen under hjemrejse, risikerede han fængsel, eller endda i særligt uheldige tilfælde, koncentrationslejr.

Direkte tvang i form af tvangsudskrivning fandt ikke sted, men om indirekte tvang i form af sanktioner mod den arbejdsløse kan man derimod godt tale. Derfor forekommer den dom, samfundet efter befrielsen fældede over disse mennesker, særdeles uretfærdig. Den kommer bl. a. til udtryk i et afsnit af J. O. Krag, 1947, hvor det hedder:

„Naturligvis skal der ikke vises større moralsk overbærenhed over for arbejderne end over for andre samfundsgrupper, der gik tyskerne til hånde. Det antal, der tog til Tyskland og Norge var imidlertid relativt ringe (og dog stort nok til at hindre tvangsudskrivning). Det var ikke de bedste, der rejste (flertallet var uorganiserede) og de økonomiske tab, de påførte landet var kun små. Direkte kostede de os ca. 250 mio kr., de sendte hjem (som Nationalbanken altså måtte udbetale), men samtidig sparedes i Danmark kost, understøttelse m. v. Da bomberne begyndte at falde, tog de hjem“²⁰.

Det kan diskuteres, om et konstant antal på over 30.000 danske arbejdere i Tyskland i en flerårig periode kan betegnes som et relativt ringe antal – det svarede dog til ca. 5 % af de organiserede arbejdere.

Om flertallet dernede var uorganiserede, er ikke undersøgt, men som det fremgår af ovennævnte undersøgelse, var det i alle tilfælde disse arbejdere, der ved arbejdsløshed måtte føle sig hårdest presset af samfundet til straks at modtage anvist arbejde i Tyskland. Den gruppe, der betegnes „som ikke værende de bedste“, kan endvidere ikke være de arbejdsu villige, som man fra dansk side netop ikke ønskede at sende til Tyskland.

Konklusionen må derfor blive, at DsF under besættelsen indtog en mere end velvillig neutral holdning til hvervning af

tysklandsarbejdere. Efter besættelsen følte man sig derimod foranlediget til at bagatellisere spørgsmålet og derved vise den afstand, man nu tog dertil.

Løvrigt passede den holdning, man tog til tysklandsarbejderne under besættelsen, udmærket med den målsætning, man havde sat sig, nemlig at undgå enhver konflikt, der kunne blive medvirkende årsag til samlingsregeringens, og dermed muligvis Socialdemokratiets og fagorganisationernes opløsning.

5.1. DSF OG KOMMUNISTERNE

Et andet problem, DsF måtte tage stilling til under besættelsen, var, hvorledes man ville stille sig til kommunisterne.

Med det tyske angreb på Sovjetunionen 22.6.1941 fulgte kravet om en arrestation og internering af ca. 150 ledende kommunister. Andre arrestationer fulgte efter. Regering og rigsdag bøjede sig for kravet, og senere gennemførte rigsdagen den såkaldte kommunistlov, der gik ud på at illegalisere partiet og dets organisationer samt medførte arrestation af partiets ledende medlemmer inklusive folketingsmedlemmerne.

Inden illegaliseringen af kommunistpartiet havde DKP koncentreret sin kamp mod den forringelse af arbejderens kår, som fandt sted under besættelsen. I den politiske agitation havde man rettet angrebene mod Socialdemokratiet og fagbevægelsens ledere¹.

For begge arbejderpartierne gjaldt det, at man søgte tilhængere inden for den samme klasse. Det var den socialdemokratiske del af fagbevægelsen, der udgjorde det etablerede system inden for denne. Derfor gjaldt det om at undgå, at man mistede tilhængere til kommunisterne. Kommunisterne forsøgte derimod at vinde tilhængere hos socialdemokraternes sympatisører.

Med udgangspunkt i denne stilling forstår man, at fagbevægelsens ledere støttede Socialdemokratiet i dets angreb på kommunisterne. Da disse samtidig ved enhver lejlighed angreb

ledelsen for dens overenskomstpolitik og forsøgte at få resolutioner vedtaget mod ledelsens ønsker², måtte denne nødvendigvis gøre meget skarpe modangreb mod kommunisterne for at undgå, at den menige arbejder, der i forvejen var utilfreds med de forringede kår, der fulgte med besættelsen, ikke skulle støtte kommunisterne.

Så længe ikke-angrebspagten mellem Sovjet og Tyskland stadig stod ved magt, var der ingen problemer forbundet med at holde arbejderne under den socialdemokratiske ledelses kontrol, men Tysklands overfald på Sovjetunionen og interneringen af de ledende danske kommunister, såvel som kommunistloven af 22. august 1941 bevirkede, at kommunisterne stod i et andet lys – en del arbejdere harmedes over den skæbne, der blev uskyldige danske til del³.

Imidlertid bevirkede kommunisternes ændrede forhold ingen ændring i arbejderbevægelsens ledelses holdning til dem. Både i cirkulærer, på informationsmøder og i ledere i den socialdemokratiske presse opfordrede man arbejderne til fortsat afstandtagen fra kommunisterne, idet man slog på frygt for, at tyskerne skulle udvide deres aktionsradius til de socialdemokratiske arbejdere. Principielt har man vel nok følt bekymring over, at tyskerne blandede sig i Danmarks indre forhold i en sådan grad, at man forbød et politisk parti, og at man arresterede danske borgere på grund af deres politiske overbevisning. Selvom det var de danske myndigheder, der foretog arrestationerne, var det på tysk foranledning, det skete. På den anden side har man kunnet glæde sig over, at det var Socialdemokratiets konkurrent, det gik ud over. Ud fra de officielle udtalelser kan man få det indtryk, at glæden over, at det var gået kommunisterne dårligt, dominerede over bekymringen over, at tyskerne blandede sig i Danmarks indre forhold.

5.2. DsFs stilling til kravet om kommunistiske tillidsmænds afgang.

Arbejderbevægelsens kampagne mod kommunisternes fortsatte indflydelse i den socialdemokratisk dominerede fagbevægelse blev i september 1941 støttet af krav fra justitsminister Thune Jacobsen, der på tysk foranledning henvendte sig til Laur. Hansen og meddelte, at man fra DsFs side måtte sørge for, at alle kommunistiske tillidsmænd i fagbevægelsen blev udelukket fra deres hverv⁴.

Efter at Laur. Hansen havde forhandlet med statsministeren derom, lykkedes det for parterne at nå frem til formulering af et cirkulære til fagforbundene, der opfordrede til de kommunistiske tillidsmænds afgang⁵.

På et formandsmøde i DsF den 17. september 1941 vedtog man det forslag, der som cirkulære nr. 54/1941 blev sendt til DsFs tilsluttede forbund, til Thune Jacobsen og til Stauning, og hvori man opfordrede fagbevægelsens forbund til at få evt. kommunistiske tillidsmænd til at træde tilbage. Som begrundelse for denne anmodning anførtes dels hensynet til tillidsmændenes egen sikkerhed, idet man anså en evt. internering af dem som mulig, dels hensynet til fagbevægelsens fremtidige stilling⁶.

Den 21. september 1941 behandlede Social-Demokraten denne henvendelse i en leder, hvori man roste DsFs forretningsudvalg for det initiativ, det havde udvist ved denne opfordring. Samtidig diskuteredes endnu en gang kommunisternes splittelsesforsøg af den danske arbejderbevægelse, og endelig udtrykte man håb om, at tillidsmændene ville gå af sig selv, idet fagforeningerne ikke havde magt til at tvinge dem bort, hvilket andre måske havde. Endvidere håbede man, at henstillingen ville blive fulgt, ikke alene for de pågældendes egen skyld, men for den samlede fagbevægelses skyld⁷.

DsF blev stillet i en særdeles vanskelig situation ved dette krav. Laur. Hansen henvendte sig da derfor også omgående til

statsministeren, der var i stand til at overbevise ham om det nødvendige i en sådan henstilling til fagforbundene.

Forhandlingerne i DsF om dette problem, og hvilken taktik, man skulle anvende for at undgå at miste kontrollen over arbejderne, blev formodentlig vanskeliggjort af, at man på samme tidspunkt forhandlede med regeringen om „det skrællede pristol“, som man fra arbejderside ikke ville have. Selvom det ikke kan have været DsFs ledelse ukært at slippe af med de kommunistiske tillidsmænd, måtte man tage hensyn til den store skare af organiserede arbejdere, der måtte føle sig stærkt foruroliget over, at man ville kræve lovligt valgte tillidsmænds afgang.

På trods af henvendelsen fra DsF til fagforbundene og de gentagne appeller til arbejderne, gik det tilsyneladende ikke rask nok med de kommunistiske tillidsmænds tilbøjelighed til at trække sig tilbage. I midten af november kom der en forespørgsel fra justitsministeriet til DsF, om henstillingen vedr. de kommunistiske tillidsmænd var blevet efterkommet, og i benægtende fald ønskedes der oplysning om, hvilke fagforeninger der ikke havde fulgt henstillingen⁸. DsF var ikke særlig interesseret i at afgive disse oplysninger, da man ikke kendte justitsministeriets motiver for at indhente dem. Derfor forsøgte man fristen forlænget til 1. januar 1942⁹.

Den 24. november 1941 udsendte DsF et cirkulære til fagforbundene, hvori man oplyste om justitsministeriets nye henvendelse og forklarede situationen.

... „det DsF har opnået, er ikke en ændring i princippet, men en udskydelse, således at der herefter er fornøden tid til afholdelse af generalforsamlinger, hvor andre tillidsmænd vil kunne vælges. – Man kan også tage justitsministeriets skrivelse som advarsel nr. 2, der af hensyn til hele fagbevægelsens stilling ubetinget må efterleves... Som det fremgår af justitsministeriets skrivelse, må forbundene inden udgangen af december måned d. å. give DsF meddelelse om, hvilke forbund eller forbundsafdelinger der fortsat nægter at følge den givne henstilling“, hed det¹⁰.

Laur. Hansen måtte håbe på, at hans autoritet i forbindelse med afdelingernes frygt for fagbevægelsens fremtid ville øve et sådant pres på de kommunistiske tillidsmænd, at disse ville gå frivilligt. Man kan blot forestille sig den stilling den danske fagbevægelse ville komme i, dersom det blev kendt, at DsFs ledelse var skyld i, at nogle af dets medlemmer blev interneret. Det ville også være særdeles vanskeligt for fagbevægelsen både at nægte at opgive hvilke forbund, der evt. ikke rettede sig efter henstillingen, og at bevare det nogenlunde positive samarbejde med tyskerne, som fandt sted sideløbende.

DsF undgik imidlertid dette dilemma, idet fagforbundene endnu en gang rettede sig efter ledelsen.

6.1. DSFS „INTERNE“ FORHOLD TIL TYSKLAND

Som et led i det almindelige samarbejde mellem Danmark og Tyskland optog DsF via formanden, Laur. Hansen, i efteråret 1940 kontakt med den tyske presseattaché, Gustav Meissner. Denne kontakt resulterede i de såkaldte studierejser til Tyskland, hvor repræsentanter for fagbevægelse og arbejdsgivere deltog. Som en konsekvens af disse studierejser deltog deltagerne efter disses afslutning i nogle sammenkomster, hvor repræsentanter for den tyske arbejdsfront også var tilstede.

Ideen til disse rejser og sammenkomster, der var ét af de punkter, der vakte forbitrelse hos en del af arbejderne under og efter krigen, opstod hos og blev fremført af Gustav Meissner og fremlagt for Laur. Hansen efteråret 1940¹.

Meissner fortalte, forespurgt af den parlamentariske kommission, at Laur. Hansen, forelagt ideen, ikke havde afvist tanken om sådanne rejser, der skulle have til formål at vise danske fagforeningsfolk, hvorledes sociale og arbejdsmæssige forhold var i Tyskland. Laur. Hansen hævdede ved den parlamentariske kommissions undersøgelser 1947, at han havde forelagt tanken for Stauning, som havde ment, at man var nødt til at accep-

tere rejserne. Samtidig foreslog han, at man fik repræsentanter for arbejdsgiverne med på rejserne for at få balance i tingene².

Hvorvidt Stauning har afgivet et sådant svar, kan ikke afsløres, eftersom han ikke efterlod sig noget skriftligt om dette spørgsmål. Imidlertid passede det udmærket med hans indstilling til det dansk-tyske samarbejde at have accepteret sådanne rejser. Det nære samarbejde, der fandt og finder sted mellem parti og fagbevægelse, understøtter Laur. Hansens påstand. Det ville have været utænkeligt, at DsF skulle have foretaget et sådant skridt på egen hånd.

I alt blev der arrangeret tre studierejser, hvoraf den ene kom i stand efteråret 1940, den anden foråret 1941 og den tredje efteråret 1941.

Det er for tiden umuligt at konstatere, hvorledes repræsentanterne for dansk arbejder- og arbejdsgiverside blev udvalgt, idet der intet samtidigt kildemateriale foreligger, og fordi der ved den parlamentariske domstols undersøgelser fremkom modstridende oplysninger derom fra henholdsvis lederen af dansk-tysk pressesekretariat, Henning Dalsgaard og fra Laur. Hansen. Dalsgaard hævdede, at Stauning og Laur. Hansen bestemte, hvem der skulle deltage³, mens Laur. Hansen hævdede intet at have haft med sammensætningen af delegationerne at gøre. Fra tysk side havde man fået enten skriftlig eller mundtlig invitation, og det på en måde, så afslag var umuligt⁴.

Det kan ikke afgøres, hvem der har ret, men i alle tilfælde tyder sammensætningen på, at Meissner har haft kontakt med en person inden for fagbevægelsen ved udsendelsen af invitationerne, idet alle de inviterede havde en position inden for fagbevægelsen.

Ved et repræsentantskabsmøde maj 1941 måtte Laur. Hansen forsvare sin og andres deltagelse i disse rejser, således at man kan forstå, at disse rejser ikke har været udelt populære inden for fagbevægelsen⁵.

I en tale gjorde Laur. Hansen rede for den tvangssituation, man følte sig i ved indbydelserne til disse rejser. I den første havde der deltaget 5 repræsentanter fra forretningsudvalget, i

den følgende 4, og ingen af dem havde taget skade deraf. „Vi er heller ikke blevet nazister, men vi har haft lejlighed til at se forholdene og vilkårene, som de er for arbejderne i Tyskland under krigen“, hed det⁶.

Resultatet af disse rejser skulle være en bog, der viste Tyskland, hvor høj den sociale og arbejdsretlige standard var blevet i Danmark under et demokratisk system⁷.

De første år af besættelsen accepterede parti og fagbevægelse tilsyneladende den situation, der åbenbart krævede kontakt og samarbejde med besættelsesmagten, men i 1944, da det forlængst var blevet almindeligt med modstand mod denne, rejste kredse inden for DsU kritik mod, at man benyttede Laur. Hansen som taler i partiforeningerne, bl. a. på grund af hans deltagelse i tysklandsrejserne.

I et forsvarsskrift udtalte Laur. Hansen bl. a., at han ikke havde betragtet rejserne som fornøjelsesture, og at han ikke ene havde ansvaret for disse, idet man flere gange havde drøftet rejserne både på forretningsudvalgsmøder og i partimøder, der havde tilrådet accept af indbydelserne. Derudover hævdede han at have talt med Stauning derom. Stauning skulle have udtalt: „I bliver nødsaget til at tage disse rejser, så vinder vi da den tid“⁸. Endvidere havde alle deltagerne taget disse ture som en nødvendig, utiltalende pligt.

Bortset fra den tvivl man kan nære over for en direkte citeret udtalelse fra Stauning, udtalt 4 år tidligere, har Laur. Hansen ret i sine udtalelser, der alle stemmer med samtidige notater i DsFs arkiver. Rejserne blev diskuteret på forretningsudvalgsmøderne, og intet tyder på, at Laur. Hansen har foretaget sig ret meget officielt uden først at give Stauning meddelelse derom.

Inden for parti og fagbevægelse har man da åbenbart også erkendt, at man ikke kunne drage Laur. Hansen til ansvar for noget, som han har haft ledelsens accept af, og undlod derfor senere at berøre disse spørgsmål.

Ved en sammenfatning af ovenstående kommer man til det resultat, at Laur. Hansen – ifølge egne udtalelser – på Stau-

nings opfordring optog kontakt med Meissner efteråret 1940 som et led i de almindelige bestræbelser på at bedre de dansk-tyske relationer. Kontakten resulterede i de omtalte studierejser, hvori der både deltog repræsentanter for arbejderne og arbejdsgiverne. Disse rejser vakte, både samtidig, men mest i slutningen af og efter besættelsen, stor utilfredshed inden for dele af fagbevægelsen. Det har været umuligt at konstatere, hvem der stod for deltagerlisternes sammensætning.

På grundlag af det foreliggende kildemateriale kan det konkluderes, at Laur. Hansen på de relevante tidspunkter har haft fuld accept fra arbejderbevægelsens ledere til at handle, som han gjorde. Derfor fandt partiet heller ikke anledning til at kritisere ham for dette, da „Æresretten“ foretog en undersøgelse af hans forhold i 1945.

6.2. Sammenkomster mellem repræsentanter for dansk fagbevægelse og tysk arbejdsfront

Studierejserne havde haft til formål at forbedre kontakten mellem den danske fagbevægelse og den tyske arbejdsfront (DAF). Tyskland ønskede denne kontakt og kunne naturligvis ikke være tilfreds med at få den afbrudt, efter at de „vellykkede“ studierejser var overstået.

Som følge heraf fulgte der ret hurtigt efter hjemkomsten fra sådanne rejser frokostinvitationer til deltagerne. Ved disse frokoster deltog der altid repræsentanter for DAF, ligesom Meissner naturligvis var til stede.

Som fagbevægelsens repræsentant blev det naturligt Laur. Hansen, der modtog DAFs indbydelser. En invitation i begyndelsen af 1941, afsendt af en tysk „gauobermann“, udtrykte i hjertelige vendinger ønsket om at se delegationens medlemmer ved et tysk genbesøg i Danmark⁹.

For at undgå en ubehagelig konfrontation med dem af forretningsudvalgets medlemmer, der ikke selv havde deltaget i studierejserne, forhandlede Laur. Hansen med Stauning om spørgsmålet, inden han forelagde brevet for forretningsudvalget. Stau-

ning mente, at det var absolut nødvendigt, at de indbudte modtog invitationen og tilbød sin assistance ved det kommende forretningsudvalgsmøde, „for der er jo ingen vej udenom“¹⁰.

Naturligvis stod Laur. Hansen stærkt med en socialdemokratisk statsministers absolutte accept af invitationen – på den anden side var det blot en videreførelse af den linie, man allerede var slået ind på med studierejserne – men naturligvis måtte forretningsudvalget protestere mod enhver ny indrømmelse til tyskerne.

Sammenkomsten fandt sted under private former, hvilket fremgår af de taler, fagbevægelsen holdt for de tyske gæster fra DAF. Alle talemanuskripterne har været forelagt forretningsudvalget til godkendelse, hvilket betyder, at dette har accepteret de, måske unødvendigt hjertelige vendinger, man udtrykte sig i. På den anden side har man vel fra tysk side forventet en hjertelig modtagelse, og det fik man.

Laur. Hansen udtaler bl. a. den danske fagbevægelses glæde over, at DAF-folkene kunne afse tid til at tilbringe nogle timer sammen med studierejserepræsentanterne¹¹.

Imidlertid stemmer en hjertelig modtagelse af DAF overens med den politik, man fra dansk side førte i begyndelsen af 1941. DAF-gæsterne modtog man på et tidspunkt, hvor „Nytårskrisen“ netop var mundet ud i tyske krav om, at Hedtoft og H. C. Hansen skulle nedlægge deres hverv inden for Socialdemokratiet^{11a}, hvilket kan have medført en forsigtig holdning fra arbejderbevægelsens side, således at man med lidt god vilje kan opfatte Laur. Hansens tale som et udtryk for høfligheder, man følte sig nødt til at udtrykke.

Mere interessant er imidlertid en tale Laur. Hansen holdt ved en dansk-tysk sammenkomst efteråret 1941, hvor det hed: „... Jeg takker for Deres (DAF's) venlige indbydelse til sammenkomsten her i dag... Jeg ville lyve, hvis jeg sagde, at vi er glade for besættelsen af Danmark, men jeg tror, jeg taler sandhed, når jeg siger, at forholdene mellem den tyske værne-magt og den danske befolkning er netop så godt, som det kan være mellem to kulturfolk. Tyskland og Danmark har gennem

tiderne været knyttet til hinanden gennem åndelige og økonomiske bånd, og det er mit håb og min tro, at vi kan fortsætte dette samarbejde under og efter krigen... Jeg håber at disse vore sammenkomster og studierejser – på beskeden vis kan bidrage hertil og være medvirkende årsag til en udbygning af samarbejdet mellem det tyske og danske folk¹².

Ved undersøgelserne 1947 udtalte Laur. Hansen, at man fra dansk side benyttede disse sammenkomster til at fortælle tyskerne nogle sandheder, hvorimod Meissner hævdede, at stemningen altid havde været hjertelig¹³.

Sammenfattende kan det nok siges, at man på trods af Laur. Hansens senere udtalelser ved disse sammenkomster har levet op til sammenkomsternes formål, at underbygge det gode forhold mellem dansk og tysk „fagbevægelse“ for at undgå opløsning af de danske institutioner.

7.1. „LÆKKEN“ I DSFS FORRETNINGS- UDVALG OG DENS KONSEKVENSER

Den 2. juli 1941 henvendte Renthe-Fink sig til Scavenius med en klage over Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen, bilagt krav om deres fuldstændige fjernelse fra alle politiske hverv. I klagen hed det bl. a.: „Til min store forbavselse erfarer jeg nu, at Hedtoft-Hansen sammen med H. C. Hansen i den danske rigsdag oparbejder en stemning mod de over for kommunisterne trufne forholdsregler og gør forsøg på at konspirere med kommunisterne ved en iscenesat protest“¹.

Den 20. august i forbindelse med folketingets 1. behandling af „Kommunistloven“ hævdede Frits Clausen, at der bestod organisatorisk forbindelse mellem Socialdemokratiet og kommunisterne. Som bevis for sin viden henviste han til Socialdemokratiets protokol af 27. juni 1941, hvor dette forhold skulle have været omtalt. Dagen efter folketingsdebatten offentliggjorde Frits Clausen et åbent brev i „Fædrelandet“, hvoraf det

fremgik, at han havde hentydet til DsFs forretningsudvalgs mødeprotokol.

Alsing Andersen udsendte omgående et svar i pressen, hvori det hed, at Laur. Hansen havde bemyndiget ham til at erklære, at den af Frits Clausen givne fremstilling „ikke (var) i overensstemmelse med de faktiske forhold“. Alsing Andersens svar havde telefonisk været forelagt Laur. Hansen, som havde tiltrådt ordlyden².

Efter offentliggørelsen af Frits Clausens og Alsing Andersens svar 22. august 1941 telefonerede Laur. Hansen om morgenen til Alsing Andersen og hævdede, at denne havde lavet om på den aftalte ordlyd. Dette benægtedes af Alsing Andersen, og Laur. Hansen udtalte, at han måtte „se at klare den“.

Alsing Andersen havde forstået, at Meissner telefonisk havde henvendt sig til Laur. Hansen og spurgt, om han kunne stå ved Alsing Andersens erklæring, og at denne henvendelse var årsag til Laur. Hansens opringning³. I „Fædrelandet“ knyttede man samme dag følgende bemærkninger til Alsing Andersens erklæring: „som man vil se, er der altså nu fremkommet en ny faktor i den sag, som Frits Clausen frembragte for folketinget, nemlig Laur. Hansen. „Fædrelandet“ vil i morgen vende tilbage til denne sag“⁴.

Hvorledes Laur. Hansen „klarede“ sagen vides ikke, men „Fædrelandet“ vendte ikke tilbage til den, og Alsing Andersen og Laur. Hansen berørte den heller ikke, førend „Æresretten“ undersøgte Laur. Hansens forhold under besættelsen. Da mente man, at Meissner måtte have haft kendskab til DsFs forretningsudvalgsmøde den 27. juni 1941, hvor spørgsmålet om en protest mod arrestationerne specielt af de kommunistiske rigsdagsmænd blev rejst.

Hedtoft havde erklæret sig enig heri, men foreslog, at man afventede en fælles protest til regeringen⁵. „Æresretten“ konkluderede, at Meissner måtte have troet at have tilstrækkelig indflydelse på Laur. Hansen til at få denne til at rette Alsing Andersens erklæring og var interesseret i at høre Laur. Hansens forklaring. Samtidig ville man gerne vide, hvad Laur.

Hansen egentlig havde ment med, at han „måtte se at klare den“. „Klare hvad og overfor hvem“, spurgte man⁶.

Grunden til, at man i 1945 beskæftigede sig med dette problem, var, at man vidste, at der var en læk fra DsF til Meissner, og denne læk satte man nu i forbindelse med Laur. Hansen på grund af oplysninger, man havde fået kendskab til i 1945, som gik ud på, at Laur. Hansen skulle have haft en finger med i spillet vedr. Hedtofts fjernelse fra det politiske liv.

Man undrede sig over, at Laur. Hansen ikke tilbageviste disse åbenlyse insinuationer, men blot hævdede, at artiklen i „Fædrelandet“ og Hedtofts fjernelse ingen forbindelse havde med hinanden⁷.

7.2. Laur. Hansen og Hedtoft-Hansen sagen

Om eftermiddagen den 22. august 1941 gav Laur. Hansen, på Meissners opfordring i Alsing Andersens overværelse et tilbud om, at såfremt Hedtoft gennem Ritzau ville meddele, at han ville nedlægge alle sine tillidshverv i arbejderbevægelsen – så ville Laur. Hansen garantere, at der ikke skete mere, og at han ville kunne bevare sit rigsdagsmandat. Rttede Hedtoft sig ikke efter opfordringen, havde Meissner truet med at sende ham til Tysland, hvis han blev for besværlig⁸.

Man undrede sig i 1945 særdeles meget over, at Laur. Hansen på egen hånd havde forhandlet med Meissner om Hedtoft, når der samtidig foregik forhandlinger mellem Renthe-Fink og et nedsat tremandsudvalg, hvor Laur. Hansen var medlem, samt gennem udenrigsministeriet, hvor partiledelsen fremsatte tilbud til tyskerne. Laur. Hansen hævdede ganske vist at have talt med Stauning derom, og at denne skulle have accepteret hans forhandlinger med Meissner. Dette stillede Hedtoft sig i 1945 særdeles tvivlende overfor, idet han selv hævdede at have været i nær kontakt med Stauning i de relevante dage, uden at denne havde nævnt disse forhandlinger for ham⁹.

Eftersom Stauning var død, da spørgsmålet blev rejst, er det umuligt at få nogen afgørelse, men det kan oplyses, at der,

på trods af Laur. Hansens udtalelser om at forhandlingerne blev meddelt forretningsudvalget, intet findes i protokollerne derom¹⁰.

På den anden side indrømmede både Alsing Andersen og Hedtoft, at Laur. Hansen gav dem besked om sine forhandlinger med Meissner. Han havde dog bedt dem tie, når man ikke kunne acceptere hans „tilbud“. Såfremt man i 1945 fandt Laur. Hansens forhandlinger besynderlige, skulle man have fundet dem endnu mere mistænkelige i 1941.

Men her spiller nogle andre momenter ind. I 1941 mente man at nå længst ved forhandlinger og samarbejde med tyskerne. Laur. Hansen har i det mindste ikke på dette tidspunkt følt, at han gik længere, end denne politik tillod. At Hedtoft har følt sig ilde tilpas er naturligt, eftersom han var centrum i forhandlingerne, men dog ikke så ilde tilpas, at han henvendte sig til Stauning derom. Når man tog sig af Laur. Hansens forhandlinger med Meissner i 1945, skyldtes det nogle oplysninger, som Buhl havde fået fra Duckwitz.

I et brev af 28. marts 1945, hvor Duckwitz skrev til Buhl, hed det: „Meissner har personligt meddelt mig de omstændigheder, der førte til Hedtofts og H. C. Hansens fjernelse fra deres embeder. Meissner meddelte, at Laur. Hansen en dag lod sig melde hos Renthe-Fink (kunne ikke huske datoen), for at beklage sig over Hedtofts og H. C. Hansens virksomhed. Laur. Hansen meddelte, at det var umuligt at føre en tyskvenlig politik igennem hos den socialdemokratiske partifører på grund af Hedtoft, hvem han samtidig rettede stærke personlige angreb imod. Renthe-Fink refererede dette til Meissner, der blev sendt til Stauning, der foreslog Meissner selv at forhandle med Hedtoft. Laur. Hansens udsagn om, at han flere gange skulle have taget Hedtoft i forsvar hos Meissner er usandt, tværtimod...“¹¹.

Med kendskab til disse oplysninger var det klart, at man fra partirådets side måtte foretage en undersøgelse af Laur. Hansens stilling i de enkelte situationer. Men man fristes til at spørge, hvor dybtgående undersøgelserne var. Rygterne om

Laur. Hansen havde i alle tilfælde verseret siden 1944. Efter befrielsen lod Buhl da også politichef Eivind Larsen foretage en hemmelig afhøring af Gustav Meissner¹², der på dette tidspunkt sad fængslet.

Meissner svarede benægtende på et spørgsmål om, at der havde været planer om at sende Hedtoft i koncentrationslejr, og at kun Laur. Hansens indflydelse skulle have hindret dette, „hvilken værdi man iøvrigt vil tillægge denne benægtelse“, hedder det i „Æresretten“s redegørelse¹³.

Meissner benægtede ligeledes, at Laur. Hansen skulle have udtalt sig om Hedtoft, H. C. Hansen eller andre inden for det socialdemokratiske parti, eller vurderet dem. „Laur. Hansen plejede i det hele taget ikke at tale om personer“, hed det. Derimod skulle han have givet udtryk for vanskeligheder ved at gennemføre en venligere orientering overfor tyskerne inden for socialdemokratiske kredse.

Derimod mente Meissner nok, at Laur. Hansen over for Renthe-Fink skulle have nævnt navnene på socialdemokratiske modstandere af en tyskorienteret politik, bl. a. Hedtoft, H. C. Hansen og Hartvig Frisch.

Denne formodning byggede Meissner på en samtale, han havde haft med Renthe-Fink, efter at Laur. Hansen havde været på privatbesøg i anledning af et pas til Sverige. Meissner tilføjede, at Laur. Hansens motiv til at søge en bedre forståelse mellem den danske arbejderbevægelse, respektive det socialdemokratiske parti og tyskerne bundede i et ønske om at „tage vinden ud af sejlene“ på det danske nazistparti. Endvidere svarede Meissner på forespørgsel om, hvorledes Renthe-Fink kunne være så særdeles velunderrettet om „interne fortrolige forhandlinger“ inden for den danske arbejderbevægelse, at det skyldtes Meissners materiale, som han fik fra Henning Dalsgaard. Hvor denne havde sine oplysninger fra, vidste Meissner ikke¹⁴.

Gennem de undersøgelser, man foretog af Laur. Hansens forhold, fik man vel sine mistanker underbygget, omend ikke bekræftet. Det ses ikke, at man spurgte Renthe-Fink, om Laur. Hansen direkte, uden opfordring, havde udtalt sig om de på-

gældende personer. Det er højst sandsynligt, at den omtalte samtale mellem Renthe-Fink og Laur. Hansen kan have foregået således, at Renthe-Fink har spurgt, om det nu kan være rigtigt, hvad man hører fra Berlin, at nogle socialdemokrater modarbejdede det dansk-tyske samarbejde. Har Laur. Hansen svaret bekræftende, har han i høj grad optrådt illoyalt, men på den anden side behøvede han ikke at gøre tyskerne opmærksomme på „besværlige“ personer inden for arbejderbevægelsen, især ikke på Hedtoft, H. C. Hansen eller Hartvig Frisch. Frisch kendte man udmærket p. g. a. hans „Pest over Europa“ og Hedtoft havde man i kikkerten p. g. a. hans arbejde for tyske flygtninge i trediverne.

Sommeren 1940 havde hofjægermester Sehested, Bach (formand for LS) m. fl. endvidere udgivet en pjece om personer, der skulle fjernes fra folketinget, hvor netop Frisch, Hedtoft og H. C. Hansen blev angrebet. Men trods dette er det da forståeligt, at både Hedtoft og H. C. Hansen er blevet særdeles vrede, når de har haft mistanke om, at Laur. Hansen skulle have været illoyal overfor dem. Når dertil kommer, at man i partiet mistænkte Laur. Hansen for at være den kilde, der via Henning Dalsgaard afgav oplysninger til Meissner om interne forhandlinger, forstår man måske godt, at man fra partiets side meddelte Laur. Hansen et mistillidsvotum og fratog ham alle politiske og faglige hverv efter befrielsen. På den anden side må det understreges, at man aldrig, så vidt kilderne viser, fik bevist nogle af de påstande, man rettede mod Laur. Hansen, ligesom han aldrig indrømmede nogle af dem, men tværtimod følte sig særdeles dårligt behandlet, fordi han, som den eneste af de ledende, blev sendt ud i det politiske mørke.

Han følte, med rette, at den samarbejdspolitik, han havde ført, var i overensstemmelse med arbejderbevægelsens ønsker, ligesom han følte, at hans indsats havde været medvirkende årsag til, at man havde undgået opløsning af parti og fagbevægelse under besættelsen¹⁵.

8.1. KONKLUSION

Straks efter Danmarks besættelse besluttede den danske fagbevægelse at støtte den samarbejdspolitik, regeringen havde valgt for at hindre eventuelle katastrofer ved den tyske besættelse. Denne beslutning hindrede fagbevægelsen i at føre en effektiv overenskomstpolitik, hvilket bevirkede, at arbejderne blev den samfundsklasse, der betalte for besættelsen med de største økonomiske ofre. Selv om fagbevægelsens ledere indså dette, følte de sig tvunget til at acceptere det, eftersom de mente, at det ville gå mere ud over arbejderne end over mere privilegerede samfundsklasser ved en eventuel opløsning af arbejderbevægelsens organisationer.

DsFs ledelse havde besvær med at få de menige arbejdere til at indse dette. Når det alligevel lykkedes, skyldtes det formentlig den tillid, man fra arbejderside nærrede til Stauning, og dels, at man ikke rigtigt kunne forestille sig, at andre samfundsklasser eller partier kunne varetage deres interesser.

Ud over problemer i forbindelse med overenskomstpolicikken måtte fagbevægelsen tage stilling til tyske krav om dansk arbejdskraft til Tyskland. Fagbevægelsen fik kravet forelagt af den danske regering som uundgåeligt, såfremt Tyskland skulle være i stand til at levere den lovede mængde kul og koks. Selv om fagbevægelsen ikke deltog direkte i hvervningen, der principielt var frivillig for arbejderne, så formidlede man oplysninger derom. På baggrund af de økonomiske sanktioner visse grupper af arbejdsløse kunne udsættes for, hvis de nægtede at søge arbejde i Tyskland, virker den afstand, man fra arbejderbevægelsens side tog til tysklandsarbejderne efter befrielsen, måske noget malplaceret.

Forholdet mellem kommunister og socialdemokrater ændrede sig ikke under besættelsen sammenlignet med forholdet før, men var fortsat præget af parternes gensidige angreb. Heller ikke forbudet mod kommunistpartiet og interneringen af de førende kommunister medførte nogen ændring i socialdemokratiets holdning dertil. Tonen var fortsat udpræget fjendtlig, og til tider

kunne man få det indtryk, at man følte at kommunisterne selv havde gjort sig fortjent til den skæbne, der blev dem til del efter Tysklands angreb på Sovjetunionen.

Da der i efteråret 1941 fra den danske justitsministers side blev udtalt krav om, at alle kommunistiske tillidsmænd skulle nedlægge deres hverv, blev dette krav i løbet af efteråret efterkommet. Dermed undgik formanden for DsF det dilemma, han ville være kommet i, såfremt det som forlangt var blevet nødvendigt at indberette til justitsministeriet, hvilke fagforbund der ikke havde efterkommet kravene.

Ved en vurdering af DsFs stilling til kommunisterne skal det bemærkes, at den arbejdsvenlige politik, som kommunisterne ønskede gennemført, formentlig var urealistisk under besættelsen, og at forsøg på dens gennemførelse i første omgang ville have været katastrofal for de samarbejdspolitiske målsætninger. Hvordan situationen ville have set ud for arbejderne ved et evt. sammenbrud af forhandlingspolitikken, kan man forestille sig ved at drage paralleller til de andre besatte lande. Der er ingen tvivl om, at arbejderne i et sådant tilfælde ville have fået endnu værre kår, end dem de faktisk fik.

Sammenfattende kan det konkluderes, at eftersom man opnåede, at alle de socialdemokratiske organisationer, både inden for parti og fagbevægelse fungerede, havde DsF held med sin førte politik.

At det lykkedes, skyldtes bl.a. det forhold, at tyskerne selv så en interesse i at bevare et godt forhold til det besatte Danmark, men eftersom man i Danmark ikke kunne vide, hvor stor denne interesse var, bestræbte man sig på at gøre bevarelsen af regering og organisationer så attraktiv som muligt for tyskerne.

Fra fagbevægelsens side mundede disse bestræbelser ud i et initiativ efteråret 1940 til at optage forhandlinger med Meissner for at forbedre forholdet mellem den danske fagbevægelse og den tyske arbejdsfront.

Denne kontakt resulterede i nogle studierejser til Tyskland samt nogle „frokostsammenkomster“, som der var stor utilfreds-

hed med under, men især efter besættelsen. Da det imidlertid blev sandsynliggjort, at fagbevægelsen havde haft Staunings accept af det optagne samarbejde og dets konsekvenser, blev det imidlertid ikke et spørgsmål, der blev optaget til videre debat efter befrielsen.

I slutningen af besættelsen opstod der inden for parti og fagbevægelse mistanke om, at Laur. Hansen stod bag den „læk“, man havde konstateret fra DsFs forretningsudvalg til Meissner. Denne mistanke opstod i forbindelse med tyske krav om Hedtofts definitive fjernelse fra alle politiske hverv sommeren 1941 i forbindelse med „kommunistloven“. Man havde hørt rygter fra Meissner om, at Laur. Hansen skulle have modarbejdet Hedtoft hos Renthe-Fink. Rygterne blev aldrig bevist som værende sande.

Under en uofficiel afhøring af Meissner efter befrielsen udtalte denne, at Laur. Hansen over for ham altid havde været forsigtig m.h.t. sin omtale af personer. Derfor kunne man vel fra „Æresretten“s side have sat spørgsmålstegn ved, om Laur. Hansen skulle have udtalt sig uforsigtigt til Renthe-Fink.

Alt i alt kan det konstateres, at der var så mange rygter fremme i forbindelse med Laur. Hansens person, at man nok finder det rimeligt, at han fik sine forhold undersøgt. – På den anden side synes det ikke, at de punkter, der bevirkede, at Laur. Hansen modtog et mistillidsvotum, var i den grad bevist, at der skulle være baggrund for at lade netop ham glide ud i det politiske mørke, som *den eneste* af de ledende inden for arbejderbevægelsen.

Laur. Hansen optrådte måske tvetydigt ind imellem – på den anden side førte han blot den linie videre, som arbejderbevægelsens ledere havde accepteret som værende nødvendig for at føre parti og organisationer uskadede igennem besættelsen.

Derfor kan hans udelukkelse bl. a. ses som et resultat af den almindelige dårlige samvittighed, der opstod efter befrielsen, og som bestod i stor harme mod repræsentanterne for den samarbejdspolitik, der trods alt skånedes Danmark for det store sammenbrud, som en krigslignende situation ville have medført.

KILDER OG LITTERATUR

I Utrykte kilder

Arbejderbevægelsens arkiv: H. C. Hansens arkiv. Hans Hedtoft-Hansens arkiv. De samvirkende fagforbunds arkiv (DsF). Socialdemokratisk Forbunds arkiv (Soc. Forb.). Staunings arkiv. Rigsarkivet: Vilh. Buhls arkiv.

II Trykte kilder

Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Håndbog, udg. af Sagførerrådet, 2 bd. Kbh. 1945-46. Red. v. Niels Alkiel. Den parlamentariske Kommissions betænkninger, I-XV, Kbh. 1945-54. (Parl).

III Aviser og Tidsskrifter

Arbejderen, 1940, 1941, 1942. Fædrelandet, 1941. Social-Demokraten 1940-42.

IV Litteratur

- Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser III, Kbh. 1955.
- O. Bertolt og H. C. Hansen: Th. Stauning. Folkets Søn, Danmarks statsminister, Kbh. 1942.
- V. Buhl: Danmark under Verdenskrig og Besættelse, bd. 5, Odense, 1945.
- Johs. Brøndsted og Knud Gedde: De fem lange år, 1940-45, bd. 1-3, Kbh. 1946-47.
- Jørgen S. Dich: Socialpolitikens historie, Århus, 1967.
- Hartvig Frisch (red.): Danmark Besat og Befriet, bd. 1-3, Kbh. 1945-48.
- J. Hæstrup, H. Poulsen og H. Petersen (red.): Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor, Kbh. 1965.
- H. Kirchhoff, S. Nissen og H. Poulsen: Besættelsestidens historie, Kbh. 1964.
- Krigstidens Arbejdsforhold i Danmark: En materialesamling til brug i oplysningsarbejdet, Kbh. 1941 og 1942.
- Poul Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914-50, Kbh. 1954.
- P. Munch: Dansk politik under krig og besættelse 1939-45, bd. 1-2. Odense 1946-47.
- Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd, Kbh. 1966.
- Statistisk Årbog: 1941, 1942, 1943, 1944.
- Statistiske Meddelelser: 4. rk. 129, bd. 5. hft. Nationalproduktet og Nationalindkomsten 1930-46.
- W. Warmbrunn: The Dutch under German Occupation 1940-45. Uden sted, 1963.
- Th. C. Wyller: Nyordning og motstand, uden sted, 1958.

NOTER:

2.1. *DsFs stilling til forhandlingspolitikken.*

- ¹ Parl. IV, 12. Udenrigsminister P. Munchs note af 9. april 1940 til det tyske gesandtskab.
- ² P.gr.a. det samarbejde, der fandt sted mellem DsF og Socialdemokratiet (Sd) benyttes Sds udtalelse ved en vurdering af DsFs målsætning. Målsætningen var ens for parti og fagbevægelse.
- ³ Fagbladet „Arbejderen“, 1.1.41.
- ⁴ Staunings arkiv, talemanuskripter 28.5.40, 1.12.40, 19.4.41, 1.4.41 samt 8.12.40, 15.12.40, 19.1.41, 23.2.41, 9.3.41 og 24.7.41.
- ⁵ Staunings arkiv, tale 24.7.41.
- ⁶ Warmbrunn: „The Dutch under German Occupation 1940–45“. Wyller: „Nyordning og Modstand, passim.
- ⁷ Social-Demokraten, lederen 17. juli 1940. LO's arkiv: Eiler Jensen, oktober 1940, talemanuskript. Staunings arkiv: talemanuskripter 19.4.41, 1.12.40, 24.7.41 og 1.9.41. LO's arkiv. DsFs fællesforretningsudvalgs møde 9.9.40, blyantsnotat.
- ⁸ Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor - passim. Brøndsted og Gedde: „De fem lange år“, passim.
- ⁹ LO's arkiv. Formandsmøde 12. 3.41. Blyantsreferat af mødet.

- ¹⁰ Hedtoft-Hansens arkiv. Brev fra H. C. Hansen til Albert Olsen, 8.2.1945.

3.1. *Overenskomstpolitikken.*

- ¹ Krigstidens arbejdsforhold p. 49, Arbejderen, 1.9.40, 1.12.40 og 15.1.41. Krigstidens arbejdsforhold er en materialesamling til brug i oplysningsarbejdet. Materialesamlingen har værdi for denne redegørelse, fordi den giver et billede af den opfattelse fagbevægelsens ledelse ønskede at give arbejderne samtidig med begivenhederne.
 - ² Danmark Besat og Befriet II, p. 208 ff.
 - ³ *ibid.*
 - ⁴ Krigstidens arbejdsforhold p. 49.
 - ⁵ En bygning. . p. 166.
 - ⁶ *ibid.*
 - ⁷ Krigstidens arbejdsforhold p. 80 ff. Arbejderen 15.3.41.
 - ⁸ *ibid* p. 88 f. *ibid* 15.8.41.
 - ⁹ *ibid* p 90 *ibid* 1.9.41.
 - ¹⁰ *ibid* p. 88 f.
 - ¹¹ Statistisk Årbog 1942, p. 117.
- 3.2. *De økonomiske forhold 1939–42.*
- ¹² Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd.
 - ¹³ De fem lange år p. 283.
 - ¹⁴ Poul Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914–50.

3.3. *DsFs forhandlingstaktik, ekstern og intern.*

- ¹⁵ LO's arkiv. Blyantsnotat af tale af Laur. Hansen 9.9.40.
¹⁶ *ibid*, blyantsnotat af Laur. Hansen, 28.10.41.
¹⁷ *ibid*, blyantsnotat 31.10.41, Laur. Hansen.
¹⁸ *ibid*, do 31.10.41.
¹⁹ *ibid*, do 3.11.41.
²⁰ *ibid*, do 11.11.41.
²¹ *ibid*, Eiler Jensen, talemanuskript 1941.
²² Krigstidens arbejdsforhold p. 95 f.

3.4. *Sammenfatning.*

- ²³ Staunings arkiv, talemanuskript 1.5.41.
²⁴ *ibid*, 24.7.41.

4.1. *Tysklandsarbejderne.*

- ¹ Referat af møde i udenrigsministeriet 15.4.40, Parl IV a p. 40.
² *ibid*, XIII, 792. Telegram fra Renthe-Fink til Berlin.
³ Ministerprotokollerne, 21.5.40. (parl.).
⁴ Parl. IV 14, P. Munchs beretning af 19.12.45.
⁵ Ministerprotokollerne 21.5.40. Parl. 793-795. Brev fra Danmark til Berlin ang. hvervning af danske arbejdere til Tyskland i forbindelse med forhandling om levering af kul og koks.
⁶ LO's arkiv. Cirkulære 25/1940 vedr. arbejdskraft til Tyskland. Cirkulære af 10.10.1941. Protokol fra DsF-møde 24.10.41 og cirkulære 16.12.41.

Blyantsreferat af møde hos arbejdsministeren 9.10.41, 15.10.41 og 14.11.41.

Om danske arbejdere til tyske brunkulslejre. Ministerprotokol 8.10.41, 16.10.41, 20.10.41, 30.10.41, *ibid* om danske arbejdere til Norge 4.6.41.

LO's arkiv om danske arbejdere til Finland. Notat fra Laur. Hansen om henvendelse fra kontorchef Vestbirk 18.8.42.

- ⁷ Cirkulære 25.5.40.
⁸ Ministerprotokol 20.6.40. Udenrigsmin. tilslutning til yderligere 6.000 arbejdere 6.8.40. do. De fem lange år, passim. Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor, passim.
⁹ LO's arkiv 1941. Tysklandsarbejdere-Værnemagtsarbejdere.

4.2. *Redegørelse for DsFs stilling til spørgsmålet.*

- ¹⁰ Danmark Besat og Befriet, II, p. 229 f (forf.s fremhævelse).
¹¹ Parl. XIII, 804, 805, 807, 808. Indberetninger fra Heise i 1941. Disse indberetninger er ret positive. De blev sendt til Auswärtiges Amt (AA) og forsøgte måske at give et mere optimistisk billede af situationen end virkeligheden berettigede til.
ibid p. 13. Arbs.- og Socialmin.s beretning.
¹² LO's arkiv. Cirkulære af 16.7.40 fra Arbejdsdirektoratet.
¹³ J. Dich, socialpolitikens historie I, 1967 p. 30.
¹⁴ Parl. VIII, p. 48, Parl VIII

- p. 45. Cirkulære 16.7.40, Parl. XIII 816, bilag 9. Arbs.direktoratets cirkulære af 29.11.41.
- ¹⁵ Besættelsestidens Fakta II p. 1144. Parl VIII p. 49 LO's arkiv.
- ¹⁶ Dich, socialpolitikens historie, p. 47.
- ^{16a} Se note 15.
- ¹⁷ Ministerprotokoller 4.6.41.
- ¹⁸ Parl. XIII 816, ib. fra Heise ang. tilbagevendte tysklandsarbejdere.
- ¹⁹ LO's arkiv, 30.7.40. „Arbejderen“ efteråret 1940.

4.3. *Sammenfatning.*

- ²⁰ Danmark Besat og Befriet II, p. 45. Parenteserne er Krags.

5.1. *DsF og kommunisterne.*

- ¹ Besættelsestidens Hvem-Hvad-Hvor, 1966 passim.
- ² Ib Nørlund. Det knager i samfundets fuger og bånd. passim.
- ³ De fem lange år. passim.

5.2. *DsFs stilling til kravet om kommunistiske tillidsmænds afgang.*

- ⁴ LO's arkiv. Forskellige ministerier. Brev fra Laur. Hansen til Thune Jacobsen.
- ⁵ ibid, brev fra Laur. Hansen til Stauning.
- ⁶ ibid, brev fra Laur. Hansen til Thune Jacobsen, 18.9.41, cirkulære 54/1941.
- ⁷ Social-Demokraten, 21.9.41, lederen.
- ⁸ ibid, brev fra justitsministeriet til DsF 13.11.41.

- ⁹ ibid, do. 18.11.41.

- ¹⁰ ibid, cirkulære 1839/41, 24.11.41.

6.1. *DsFs „interne“ forhold til Tyskland.*

- ¹ De fem lange år. Danmark besat og befriet. Socialdemokratisk Forbunds arkiv, 1945. Parl. VIII p. 107, 110, 112. Artikler i Sorø Amtstidende, p. 106, 2.7.45. Laur. Hansen til den parl. kommission, a. st. p. 51. Afhøring af Laur. Hansen 1947. a 151, Meissners rapport 26.10.45.

- ² ibid p. 55 f.

- ³ ibid a 117, Dalsgaard 18.12.45.

- ⁴ ibid st. 49 f. Laur. Hansen.

- ⁵ LO's arkiv, referat af repræsentantskabsmøde 23.5.41.

- ⁶ ibid.

- ⁷ Soc. Forb.s arkiv. Laur. Hansens redegørelse.

- ⁸ ibid.

6.2. *Sammenkomster mellem repræsentanter for dansk fagbevægelse og tysk arbejdsfront.*

- ⁹ LO's arkiv. Udenrigsministeriet 17.1.41.

- ¹⁰ ibid. Notat om samtale med Stauning - Laur. Hansen.

- ¹¹ ibid. Tale af Laur. Hansen 7.2.41.

- ^{11a} De fem lange år, passim, Danmark besat og befriet, passim.

- ¹² tale af Laur. Hansen 13.10.41.

- ¹³ Parl, VIII st. p. 71 ff.

7.1. „Lækken“ i DsFs forretningsudvalg og dens konsekvenser.

- ¹ Danmark Besat og Befriet I, p. 171 ff.
- ² Soc. Forbs arkiv, Bes. personer. Laur. Hansens redegørelse.
- ³ Notat fra Als. Andersen ang. telefonsamtale m. Laur. Hansen.
- ⁴ „Fædrelandet“ 22.8.41.
- ⁵ Soc. Forbs arkiv, Æresretten, juni 1946 p. 1 f., bilag 1 p. 2-3.
- ⁶ *ibid*, p. 2.
- ⁷ *ibid*, bilag 3, pp. 8, 12 og 13.

7.2. Laur. Hansen og Hans Hedtoft-Hansen sagen.

- ⁸ *ibid*, bilag 1 p. 5.
- ⁹ *ibid*, bilag 3 p. 13.
- ¹⁰ *ibid*, bilag 3 og 13, hvilket ikke behøver at betyde noget.
- ¹¹ Buhls arkiv, Brev fra Duckwitz til Buhl, 28.3.45.
- ¹² Soc. Forb. „Æresretten“, bilag 4, p. 3.
- ¹³ *ibid*, p. 3.
- ¹⁴ *ibid*, bilag 4.
- ¹⁵ *ibid*, p. 5 og 6. Bilag 3, bilag 2 p. 7 f.